

A 173429

DOK 2.

NYELVESZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Gécseg Zsuzsanna

*JATE*press

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2003

A 173429

LINGDOK 2.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Gécseg Zsuzsanna

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2003.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000261448

Sorozatszerkesztő: Kenesei István

A 173429

ISSN 1587-3226

ELŐSZÓ

Amikor a szerző vagy a szerkesztő egy kötet címében az 1. sorszámot adja meg, csupán reménykedhet abban, hogy valamikor eljön az ideje annak, hogy majd a 2.-re is sor kerüljön. Pontosan így esett, amikor 2000-ben az előző évi doktorandusz-konferencia szervezési költségeiből megmaradt összegből kiadtuk a *LingDok 1.-et*, azaz a *Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*-nak 14 cikket tartalmazó első kötetét. A sorozat és a csupán ígéretként létező 1. sorszám ezzel a második kötettel vált valóságossá: csak most hihetjük el, hogy egy remélhetőleg tovább élő kezdeményezést sikerült útjára indítanunk.

Bár igazi tudományos rangot képviselő doktori fokozatokat 1950, a magasabb szintű tudósképzésnek szovjet mintára a Tudományos Akadémiába való "koncentrálása" előtt is az egyetemek adtak ki, a szervezett doktori képzés csak tíz éve, 1993-ban indult meg: ekkor jött létre az a hároméves tanfolyamszerű oktatásra épülő rendszer, amelyben most már százas nagyságrendben végeztek doktoranduszok azon a négy egyetemen, ahol posztgraduális nyelvészeti képzés folyik.

Az akkori József Attila Tudományegyetem "Elméleti nyelvészet" doktori programja vállalkozott arra, hogy 1997-ben – pályázati pénzből – megszervezze az első országos konferenciát nyelvész-doktoranduszok számára, majd ennek a sikerén felbuzdulva – és többnyire további sikeres pályázatokra támaszkodva – minden évben további hasonló összejöveteleket rendezzen. Közben ugyan megváltozott előbb az egyetem neve az egyesítés következtében, azután a doktori programokat is összevontuk az új szabályoknak megfelelően, de a konferenciasorozatot szerencsére ezek a fejlemények nem veszélyeztették. Ma a szervezést a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája vállalja, mint intézmény, de valójában maguk a hallgatók végzik a munka oroszlánrészét – amint az a világ más tájain is szokás.

Konferenciáink a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően nyitva állnak a Magyarországon működő nyelvtudományi programok minden jelenlegi vagy volt hallgatója számára egészen addig, amíg meg nem védi értekezését. Most már rendszeresnek mondható a 35-40 közötti jelentkező, akiknek egyoldalas előadáskivonat (absztraktot) kell beküldeniük, és ezek alapján az adott szakterülethez értő felkért bírálók választják ki az előadókat. A IV. és V. "LingDokKonf"-on, azaz országos nyelvészdoktorandusz-konferencián 19, illetve 17 előadás hangzott el. Az előadások alapján további

válogatás után kértünk föl 16 szerzőt az előadás írásos változatának elküldésére. Hogy a jelen kötet hét tanulmányt tartalmaz, annak csak kisebb részben oka a szigorú lektorálás. Több felkért szerző ugyanis vagy egyáltalán nem küldött dolgozatot, vagy lekészte a határidőket. De az itt képviselt tanulmányok viszonylag csekély számuk ellenére is nagy változatosságot mutatnak a fonológiától a szintaxisig, vagy a jelnyelvtől az ógörögig. Reményeink szerint kötetünk nemcsak a szerzők jogos büszkeségét táplálja, hanem érdekes olvasnivalóként szolgál a tágabb nyelvészközönségnek is. A válogatás különböző fázisaiban a szerzők sokat hasznosíthattak a számukra többnyire ismeretlen lektorok munkájából, akik azonban néhány esetben maguk kívánták a lektorált tanulmány szerzője előtt felfedni személyüket. Önzetlen munkájukért így "névtelenül" is fogadják köszönetünket.

Végül szeretném megköszönni az Oktatási Minisztériumnak a 2001. évi "Magyar Tudomány Napja" szegedi rendezvényeihez nyújtott támogatását, amely az V. LingDokKonf-ot tette lehetővé, továbbá a szervezés különböző fázisaiban közreműködő Egri Katalin rektori hivatali előadó, Tajti Jánosné dékáni hivatali előadó, valamint a konferenciák szervezésében nélkülözhetetlen Hatvani Csaba, Sággy Mária, Turcsán Gábor és Gécseg Zsuzsanna doktorandusz hallgatók segítségét. A kötetet Turcsán Gábor kezdte összeállítani, majd Gécseg Zsuzsanna vette át tőle és fejezte be a munkát Szécsényi Tibor tanársegéd és Zsigri Gyula docens segítségével. Mindannyiukat köszönet illeti önzetlen munkájukért.

2003. január

Kenesei István
A Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskolájának
Vezetője

TARTALOMJEGYZÉK

A szerzők adatai	6
<i>Bárkányi Zsuzsanna</i> – A spanyol nyíló és záródó diftongusok egységes kezelése	7
<i>Blaho Sylvia</i> – Szlovák szillabikus mássalhangzók a CV és VC fonoló- giában	22
<i>Burányi Péter</i> – Kettős predikálás. Ismételt predikátumok kontrasztív topik pozícióban	48
<i>Nemesi Attila László</i> – A magyar műveltető szerkezet esetkiosztásának kérdéséhez	71
<i>Soltész Márk</i> – A görög participiumok latinra fordításának egyes kérdé- sei	95
<i>Szabó M. Helga</i> – A kétkezes jelek szerkezete a magyar jelnyelv fonó- lógiai vizsgálatának tükrében	107
<i>Szeverényi Sándor</i> – Melléknevek a nganaszan nyelvben	129

A SZERZŐK ADATAI

Bárkányi Zsuzsanna

ELTE Romanisztika Doktori Iskola, Újlatin Nyelvészet Doktori Program
bzs@nytud.hu

Blaho Sylvia

PPKE-ELTE-Universiteit Leiden MA Program
sylvia@nytud.hu

Burányi Péter

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program
buranyi@dexter.hu

Nemesi Attila László

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar Nyelvészet Doktori Program
nemesi@hung.u-szeged.hu

Soltész Márk Mihály

KLTE Klasszika-Filológia Tanszék, Latin Szöveggyománny – Római
Civilizáció Doktori Program
solteszmark@freemail.hu

Szabó M. Helga

PTE BTK Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program
szabo.helga@sinosz.hu

Szeverényi Sándor

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program
szevers@nytud.hu

A SPANYOL NYÍLÓ ÉS ZÁRÓDÓ DIFTONGUSOK EGYSÉGES KEZELÉSE

BÁRKÁNYI ZSUZSANNA

1. Bevezetés

Egy rövid bevezetés után a 2. részben az elméleti keret, a CV-fonológia bemutatására kerül sor. Nem ismertetem részletesen a CV-fonológiát, csak azokat az alapgondolatokat és fogalmakat vezetem be, amelyek feltétlenül szükségesek a tanulmány további részeinek a megértéséhez. A 3. részben az adatok bemutatása következik, a 4. rész pedig a siklóhangok és diftongusok mélyszerkezeti, illetve levezetett voltát tárgyalja. Az elemzés, azaz a nyíló és záródó diftongusok egységes kezelése az 5. részben következik. Külön alpontokban térek ki a különböző problémákra: a Szoros Kormányzás státuszára, a jelen idejű igealakokra és a háromszótagos ablak megszorításra. A 6. részben a legkevesbé megoldott probléma, a hangsúlytalan felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó hiátusok tárgyalása következik. A tanulmányt egy összefoglalás zárja. A dolgozat nem foglalkozik az alternáló nyíló diftongusokkal, az *i+u* illetve *u+i* szekvenciákkal, és a *convoy* típusú szavakkal sem, amelyek a szakirodalom szerint mindig véghangsúlyosak. A nyelvi adatokat spanyol helyesírással írom eltekintve a hangsúlyjeltől, — a hangsúly helyét minden szón jelölöm — és a siklóhangoktól, melyeket *y*-nal illetve *w*-vel jelölök.

2. CV-fonológia

A szótagszerkezet egy radikális értelmezését valósítja meg a CV-fonológia — melyet először Lowenstamm (1996) vet föl, Polgárdi (1998), Scheer & Ségéral (1999), Szigetvári (1999), Rebrus (2000) és mások tárgyalnak. Lowenstamm azt állítja, hogy a szótagszerkezetet univerzálisan CV szekvenciákra redukálhatjuk, azaz szótagkezdet (onset) és szótagmag (nucleus) párokra.¹ Így más elméleti keretekhez hasonlóan, amelyekben a szegmentum melódiai interpretációját a szótagban elfoglalt helye részben meghatározza, azaz hogy [j/w]-t illetve *i/u*-t ejtünk-e, a CV-fonológiában is az időzítési egységtől, más néven vázponttól (C illetve V) függ a szegmentum melódiai interpretációja. A CV-fonológia természetesen elfogadja az üres vázpontok létezését bizonyos megszorítások mellett.

¹ Az állítás mellett szóló érveket lásd az említett művekben.

Egy szóbelseji mag (V vázpont) kitöltetlenségének feltétele a szoros kormányzás (1) (Kaye et al. 1985 nyomán) vagy a C–C kormányzás (Gussmann & Kaye 1993). Mindkét mechanizmus jobbról balra működik. A tartományvégi üres magokat bizonyos nyelvek engedélyezik, mások nem, tehát ez egy parametrikus beállítás.²

(1) Szoros kormányzás

Az α magpozíció szorosan kormányozza a β magpozíciót, ha

(a) α szomszédos β -val a megfelelő vetületen (nincs közöttük másik V pont)

(b) α nincs kormányozva

(c) α -t és β -t nem választja el egymástól kormányzási tartomány.

A C–C kormányzási tartomány létrejöttét nyelvspecifikus melódiai megszorítások vezérlik, a két C pont közti üres V vázpont „el van temetve”, és ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint a szorosan kormányzott V pont, azaz nem interpretálódik. Ez azt jelenti, hogy a C–C kormányzásban résztvevő C pontok függenek egymástól és az így létrejövő mássalhangzó-torlódások a hagyományosan kóda-onset kapcsolatoknak nevezett mássalhangzó-torlódások.

Egy szóbelseji C vázpont üresen maradhat, ha egy kitöltött V vázpont engedélyezi, erre azonban nem térek ki részletesen, mert az érvelés szempontjából nincs jelentősége.

3. Adatok

Rendszerszerű alternációt figyelhetünk meg a felső nyelvvállású magánhangzók és a siklóhangok között: *manía* ‘mánia’–*man[i]ático* ‘mániakus’ nyíló diftongus (NyD); *pais* ‘ország’–*pa[i]sáno* ‘honfitárs’ záródó diftongus (ZD). A spanyolban nyíló diftongusokat találunk morfémán belül, morfémahatáron és szóhatáron (ez utóbbival most egyáltalán nem foglalkozom). Mindegyik NyD előfordulhat hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt, valamint mindegyik *i/u+V* kombinációra találunk hiátusos ejtést is. A példákat a (2) és (3) táblázatban láthatjuk.

² Üres magokat nem csak a kormányzásfonológia és a CV-fonológia feltételez, lásd pl. Anderson 1982, Spencer 1986, Burzio 1994.

(2) Felső nyelvválású magánhangzó + magánhangzó kombinációk

	ya/wa diftongus		i.a hiátus (két szótag)
	NyD hangsúlyos	NyD hangsúlytalan	
ya	<i>Dyá.na</i> <név>	<i>dya.bé.tes</i> 'cukorhaj'	<i>dí.a</i> 'nap'
ye	<i>Dyé.go</i> <név>	<i>pye.dád</i> 'kegyelem'	<i>ri.e</i> 'nevet'
yo	<i>Vyó.la</i> <név>	<i>lá.byó</i> 'ajak'	<i>ri.o</i> 'folyó'
yu	<i>vyú.da</i> 'özveg'	<i>vyu.déz</i> 'özvegység'	<i>(te.ní.u)</i> ¹ <fa>
yi	—	—	—
wa	<i>a.dwá.na</i> 'vám'	<i>a.dwa.né.ro</i> 'vamos'	<i>grú.a</i> 'daru'
we	<i>crwél</i> 'kegyetlen'	<i>crwel.dád</i> 'kegyetlenség'	<i>bú.e</i> ² 'bika'
wo	<i>cwó.ta</i> 'kvóta'	<i>a.li.cwo.ta</i> 'arany'	<i>bú.ho</i> 'bagoly'
wi	<i>rwi.do</i> 'zaj'	<i>rwi.dó.so</i> 'zajos'	—
wu	—	—	—

1 Ezt az egyetlenegy szót találtam -lu- szekvenciára, egy fajtája Chilében, a beszélők nagy része számára ismeretlen a szó.

2 A *bwéj* 'bika' szó nyelvjárási változata.

(3) Magánhangzó + felső nyelvválású magánhangzó kombinációk

	ay/aw diftongus		a.i hiátus (két szótag)
	ZD hangsúlyos	ZD hangsúlytalan	
ay	<i>fráy</i> 'szerzetes'	<i>say.né.te</i> 'bohózat'	<i>pa.is</i> 'ország'
ey	<i>réy.na</i> 'királynő'	<i>pey.ná.do</i> 'frizura'	<i>re.ir</i> 'nevetni'
oy	<i>bóy.na</i> 'svájci sapka'	<i>boy.co.té.o</i> 'bojkott'	<i>o.ir</i> 'hallani'
uy	<i>múy</i> 'nagyon'	<i>cuy.dá.do</i> ¹ 'gondoskodás'	<i>ru.i.do</i> ³ 'zaj'
iy	—	—	—
aw	<i>jáw.la</i> 'ketrec'	<i>cáw.san.te</i> 'okozó'	<i>ba.úl</i> 'poggyász'
ew	<i>néw.tro</i> 'semleges'	<i>rew.ma.tis.mo</i> 'reuma'	<i>Se.úl</i> 'Szöul'
ow	<i>bów</i> ¹ <hajó fajta>	<i>Low.réj.ro</i> <vezetéknev>	?
iw ¹	—	—	? <i>viúda</i> ⁴ 'özveg'
uw	—	—	—

- 1 Ez az egyetlen nem tulajdonnév, amit találtam.
- 2 Lehetséges ejtés, [kwidado] is lehetséges.
- 3 Lehetséges ejtés, [rwido] és [rűdo] is lehetséges.
- 4 [bjúda] gyakoribb.

4. Fonemikusak-e a siklóhangok?

4.1 A diftongusok jelen vannak a mélyszerkezetben

A spanyol fonológiai irodalomban az egyik legismertebb munka, amelyik a siklóhangok mélyszerkezeti jelenlétét bizonygatja, Harris (1992). Ebben a cikkben Harris azt állítja, hogy mivel találunk a nyelvben olyan szavakat, mint *náwfrago* ‘hajótörött’, a diftongusoknak már a hangsúlykiosztás előtt jelen kell lenniük, hiszen ha a szó mélyszerkezeti reprezentációja *na.u.fra.go* lenne, megsértené a „háromszótagos ablak megszorítást”, amely kimondja, hogy a hangsúly az utolsó három szótag valamelyikére esik.³

A jelen idejű igealakok további bizonyítékkal szolgálnak a siklóhangok mélyszerkezeti jelenléte mellett a spanyolban. Ezek az igealakok (mind kijelentő, mind kötőmódban) az utolsó előtti szótagon viselik a hangsúlyt: *amo* ‘szeretek’, *amamos* ‘szeretünk’, stb. Harris (1969) megfigyeli, hogy számos főnév–ige pár esetében a főnév az antepenultimán hangsúlyos, az ige pedig ennek ellenére az utolsó előtti szótagon: *fórmula* ‘képlet’ vs. *formúla* ‘kialakít’; *intérprete* ‘tolmács’ vs. *interprete* ‘tomácsoljak/-jon’. Olyan igéket is találunk — a rokon főnevek is ugyanígy hangsúlyozódnak — amelyek utolsó szótagja NyD, a hangsúly pedig az előző magánhangzón van: pl. *cámbyo* ‘váltás, váltok’. Ezek az alakok szembeállíthatók olyan igealakokkal pl. *rocío* ‘harmat, spriccelek’, amelyekben a felső nyelvvállású magánhangzó hangsúlyos, így hiátust alkot. Ugyanezt az ellentétet figyelhetjük meg záródó diftongusok esetében is: *cáw.sa* ‘okoz’ vs. *a.ú.lla* ‘vonyít’. A bemutatott morfológiai szempontból megegyező alakok azért jelentenek Harris számára problémát, mert szerinte a hangsúlykiosztás megelőzi a szótag-összeolvadást (a diftongusképződést), azaz a szabály úgy szól, hogy „kerüljön hangsúly az igealakok utolsó előtti szótagára”. A várt alak így **copía*, ami nem fed a valóságot. Ezért mondja Harris, hogy a NyD-ok és ZD-ok a mélyszerkezetben jelen vannak. Az elemzés hátránya, hogy Harris nem ad számot az igei paradigmán belül

³ Harris-szel ellentétben én azt állítom, hogy a hangsúly helye a spanyolban a szó, illetve magánhangzó lexikális tulajdonsága, l. Bárkányi (2002).

megfigyelhető rendszerszerű magánhangzó–siklóhang váltakozásokról. Láttuk, hogy *cámbyo* NyD-t tartalmaz, *rocío* pedig nem, ugyanezek az igék T/1. alakja *cambyámos*, *rocyámos*, tehát mind a kettő NyD-t tartalmaz.

4.2 A diftongusok levezetettek

A (4) pontban néhány fonológiai érvet mutatok be részben Carreira (1990) nyomán arra, hogy a NyD-ok nincsenek jelen a mélyszerkezetben.

(4) *Érvek a NyD levezetett volta mellett*

- (i) Nem találunk a nyelvben **cáricya* és **cáryaci* típusú szavakat, ami arra utal, hogy a hangsúlykiosztás pillanatában (vagy a lexikonban, amennyiben a hangsúlykiosztást nem szabály-alapúnak tekintjük) ezek a szavak négy szótagúak lennének (*cá.ri.ci.a*), tehát a hangsúly hátulról a negyedik szótagra esne, megsértve a háromszótagos ablak megszorítást.
- (ii) Ugyanaz a magánhangzó-szekvencia gyakran két szótagot alkot morfológiailag rokon szavakban, pl. *ma.ní.a* ‘mánia’ vs. *ma.nyá.ti.co* ‘mániákus’.
- (iii) Nincsenek fonotaktikai megszorítások a diftongus tagjai között (eltekintve attól, hogy nem lehet mind a két tagja ugyanaz a magánhangzó). A diftongusok tagjaira vonatkozóan általában találunk megszorításokat.
- (iv) Gondozott beszédben és költészetben a nem alternáló NyD-okat ejthetjük két szótagban.

Carreira azt állítja, hogy a szótag-összevonás (az ő modelljében a NyD-képződés) egy lehetséges javítási stratégia azoknál az igéknél, amelyek nem illeszkednek a kötelező igei hangsúlymintára (hangsúly az utolsó előtti szótagon). A főnevekhez hasonlóan az igéket is osztályokba sorolhatjuk hangsúlymintájuk alapján (paroxyton vagy proparoxyton), ami szoros kapcsolatban áll a rokon névszó hangsúlymintájával. Így Carreira sikerrel számot ad a *cámbyo* és *rocío* típusú igék közti különbségről. Carreira modelljében — Harristól eltérően — a ZD képződés megelőzi a hangsúlykiosztást, így Carreira a *náwfrago* típusú szavakat is megfelelően tudja elemezni, azonban nem tud számot adni a *cáwsa* vs. *aúlla* típusú igékről, illetve hasonló névszókra pl. *sáwce* ‘szomorúfűz’ és *saúco* ‘bodza’. Mivel Carreira modelljében először létrejönnek a záródó diftongusok, ezután

kap hangsúlyt a szó, az említett *aúlla* és *saúco* típusú szavak nem levezethetők, hiszen siklóhang nem kaphat hangsúlyt, és nem alakulhat vissza magánhangzóvá.

5. A nyíló és záródó diftongusok egységes kezelése

Induljunk ki abból az előfeltevésből, hogy a V vázponthoz nem valamilyen hangsúlykiosztó algoritmus működése következtében kap hangsúlyt, hanem a hangsúly helye a szótárban adott. Tegyük fel azt is, hogy az I és U elemek lebegnek a spanyol szavak lexikai reprezentációjában⁴, azaz lexikálisan nem kötöttek egyetlen vázponthoz sem, de valahogy interpretálódniuk kell, tehát nem törölödhetnek. Az elmondottak értelmében nézzük meg a *sáwce* ‘szomorúfűz’ és *saúco* ‘bodza’ szavak reprezentációját (5), amely a hangsúly helyétől eltekintve azonos.

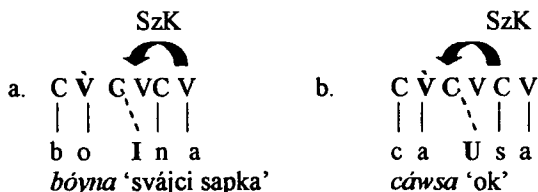
- (5) a. $C \dot{V}_3 C V_2 C V_1$ b. $C V_3 C \dot{V}_2 C V_1$
s	a		U	c e	s	a		U	c o

A lebegő elemeknek a spanyolban interpretálódniuk kell. Intuitívan megfogalmazva, „ha tehetik”, egy C pozícióhoz kötődnek, hagyományos értelemben nyíló (6) illetve záródó diftongust (7) létrehozva. Az üresen maradó V vázpontokat a Szoros Kormányzás némítja el.

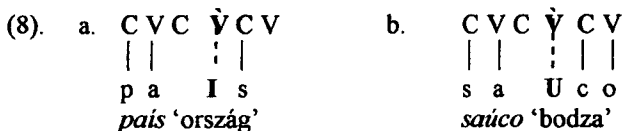
- (6) SzK SzK
a.	$C \dot{V} C \dot{V} C V$	b.	$C V C \dot{V} C \dot{V} C V$
d	í	a	d
Dyána	‘Diana’	adwána	‘vám’

⁴ A reprezentációkban egyértékű jegyeket használók, az érvelés szempontjából azonban ez nem releváns.

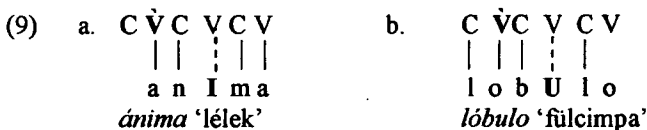
(7)

Ha V vázpont hangsúlyos, interpretálódnia kell, tehát nem maradhat kitöltetlen, így a lebegő I/U elem ide kötődik (8). Ez azt is jelenti, hogy lexikális hangsúlyt viselő V vázpont nem lehet a Szoros Kormányzás célpontja. A hiátusos ejtés univerzálisan jelölt, a spanyolban a felső nyelvállású magánhangzókra nézve csak lexikális hangsúly esetén kötelező. (A hiátusos ejtésre még visszatérünk a 6. részben)

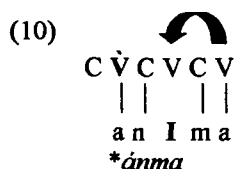
Az is elképzelhető, hogy a lebegő I/U elem nem tud egy üres C vázponthoz kötődni, mert a szó nem tartalmaz üres C vázpontot. Mivel a lebegő elem nem törölhető, interpretálódnia kell, ezért a rendelkezésre álló hangsúlytalan V vázponthoz kötődik (9).

A (9)-es ábrán látható, hogy ebben az esetben a Szoros Kormányzás nem némítja el a lexikálisan kitöltetlen V vázpontot. Azt kell feltételeznünk, hogy a Szoros Kormányzás ilyenkor nem alkalmazódik, mintha a nyelvben erősebb késztetés lenne arra, hogy a lebegő elemeket „megmentse”, mint arra, hogy a nem hangsúlyos kitöltetlen V vázpontot a Szoros Kormányzás elnémítsa. A Szoros Kormányzás felfüggesztésének problémáját az 5.1-ben tárgyaljuk.

5.1 Szoros Kormányzás

A kormányzásfonológia és a CV-fonológia művelői úgy képzelik, hogy a Szoros Kormányzás egy adott tétel lexikai reprezentációjában jelen van. A spanyol nyelvre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a Szoros Kormányzás is és a hangsúly is a szó lexikai tulajdonsága. Természetesen nem elég azt kijelenteni, hogy a Szoros Kormányzás jelen van, meg kell határoznunk azt is, hogy milyen feltételek mellett van jelen. Láttuk, hogy a spanyolban a Szoros Kormányzás célpontja egy hangsúlytalan és kitöltetlen V vázpont. A (9)-es ábrán azonban azt láttuk, hogy a Szoros Kormányzás feltételei itt is adódtak, mégsem működhet, mert akkor a nem létező **ánma* alakot kapnánk. Elképzelhetjük, hogy a lexikon tartalmaz olyan alakokat, ahol elnémul a hangsúlytalan és kitöltetlen V vázpont és a lebegő elem nem interpretálódik (10).

A fenti ábrázolás azonban számos problémát vet fel. Egyrészt, eléggé kifogásolható valami olyannak a létét (ebben az esetben a lebegő I elemet) feltételezni, amire semmilyen független bizonyítékunk nincs. Másrészt, a spanyolban nem megengedettek a *-nm-* vagy *-tk-* jellegű mássalhangzótorlódások. Ez azt is jelenti, hogy a spanyol „kóda-onset” kapcsolatok esetében nincs okunk Szoros Kormányzást feltételezni.

Egy másik lehetőség, hogy a spanyolban csak a hangsúly adott a szótári ábrázolásban, a Szoros Kormányzás csak akkor lép működésbe, ha szükség van rá, mert el kell némitania egy V vázpontot. Elméletileg ez az álláspont is kifogásolható, hiszen a Szoros Kormányzásnak előre látnia kell, hogy milyen eredményt adna a működése, és csak a kívánt eredmény reményében lépne működésbe.

Az is megoldás lehet, hogy az *ánima* típusú szavakat másképp ábrázoljuk — l. (11) ábra — ezekben a szavakban az I/U elem nem lebeg, hanem hozzá van kötve a V vázponthoz, így fel sem merül a Szoros Kormányzás szükségessége. Bár ez a megoldás sérti az I/U elem lebegésének uniformitását a nyelvben, elméletileg mégis elfogadhatóbb.

- (11) $C \dot{V} C V C V$
 $\begin{array}{cccccc} | & | & | & | & | & | \\ a & n & I & m & a & \end{array}$
ánima

A háromszótagos ablak kérdése sem teljesen megoldott CV-fonológiában. A spanyol nyelvben a hangsúly az utolsó három szótag valamelyikére esik. CV-fonológiára lefordítva ez azt jelenti, hogy a háromszótagos ablak megszorítás csak a kitöltött V vázpontra érzékeny, tehát a *fórmula* szóban az *r* és *m* közti üres V láthatatlan a háromszótagos ablak megszorítás számára — l. (12), az alsó nyíl a C–C kormányzást jelöli. A háromszótagos ablak megszorítást egy felszíni jólformáltsági megszorításnak tekintem, így elképzelhető, hogy csak az interpretálódó, azaz kitöltött V vázpontra érzékeny.

- (12) $C \dot{V}_3 C_v C V_2 C V_1$
 $\begin{array}{cccccc} | & | & | & | & | & | \\ f & o & r & m & U & l & a \end{array}$
fórmula

A (4i)-ben azonban láttuk, hogy nincsenek a nyelvben **cáricya* és **cáryaci* típusú szavak, ami arra utal, hogy a háromszótagos ablak megszorítás érzékeny a Szoros Kormányzás által elnémitott V vázpontra is.

- (13)
 $C \dot{V}_4 C V_3 C V_2 C V_1$
 $\begin{array}{cccccc} | & | & | & | & | & | \\ c & a & r & ' & I & a & c & I \end{array}$
**cáryaci*

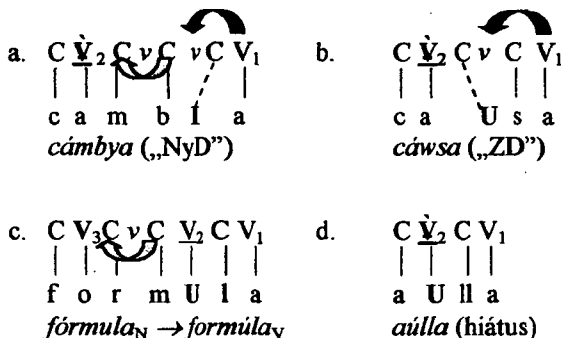
Az elmélet azt jósolja, hogy a SzK és a C–C kormányzás által elnémitott V vázponatok tulajdonságai megegyeznek a (12) és (13) ábrán bemutatott problémából pedig az következik, hogy a háromszótagos ablak megszorítás a SzK által elnémitott V vázponthoz „látja”, de a C–C kormányzás által elnémitott magokat nem. Erre a problémára nem tudok kielégítő megoldást nyújtani. A CV-fonológia számára gondot okoz minden olyan jelenség, amely a szótagok számára érzékeny, de a szótagok belső szerkezete (tehát az, hogy nehéz vagy könnyű szótagról van-e szó) nem

meghatározó.

5.2 A jelen idejű igealakok

A 4.1-ben láttuk, hogy Harris a jelen idejű igealakokkal érvel a diftongusok mélyszerkezeti jelenléte mellett. Carreirához hasonlóan — Harris-szel ellentétben — azt feltételezem, hogy a névszókhoz hasonlóan az igék is különböző osztályokba sorolhatók hangsúlymintájuk alapján, ami meglátásom szerint szótárilag adott tulajdonságuk. Ez különbözteti meg a *cámbyo* típusú igéket a *rocío* típusú igéktől, illetve a *cáwsa* típusú igéket *aúlla* típusúaktól. Ha vannak proparoxyton és paroxyton igék egyaránt, azt várnánk, hogy a főnevekhez hasonlóan találjunk olyan jelen idejű igéket, amelyek hátulról a harmadik szótagon viselik a hangsúlyt. Azt feltételezem, hogy egy jelen idejű igealakokra vonatkozó jólformáltsági megszorítás kimondja, hogy a hangsúly az utolsó előtti szótagra, azaz az utolsó előtti kitöltött V vázpontra essen. Ez a megszorítás valóban csak a kitöltött magokra érzékeny, így mind a *cámbyo*, mind a *rocío* típusú igék jól formáltak, de a **fórmula* nem lehetséges igealak — az elmondottakat a (14)-es ábra illusztrálja. (V_2 a kötelezően hangsúlyos V vázpontot jelöli, v pedig az üresen maradó magot.)

(14)

A fenti reprezentáció és a jelen idejű igealakokra vonatkozó jólformáltsági megszorítás magyarázza a felső nyelvállású magánhangzók viselkedését a spanyol nyelvben, és alátámasztja azt az állítást, hogy nincs szükség mélyszerkezeti siklóhangok feltételezésére.

Az eddig bemutatott elemzés számára problémát jelentenek a *náwtica* ‘hajózás’ típusú szavak, mert a (13)-ban bemutatottak értelmében sértik a háromszótagos ablak megszorítást.

5.3 A háromszótagos ablak

Ha a *náwtica* típusú szavakat úgy ábrázoljuk, mint más nyíló vagy záródó diftongus⁵ tartalmazó szót, ahogy azt a (15)-ös ábrán láthatjuk, akkor ezek a szavak hátulról a negyedik V vázponton viselik a hangsúlyt, ami sérti a háromszótagos ablak megszorítást.

Ez a megoldás annyiból nem kedvező, hogy mindössze néhány — 1.

(16) — záródó diftongust tartalmazó szó sérti a háromszótagos ablak megszorítást, más kivételt nem találunk. (Vegyük észre, hogy ezeknek a szavaknak a fele a görög eredetű *nau-* prefixummal kezdődik.)

(16)	<i>náwfrago</i>	‘hajótörött’	<i>hidráwlico/a</i>	‘hidraulikus’
	<i>náwtica/o</i>	‘hajózás’	<i>áwreo</i>	‘arany-’
	<i>náwsea</i>	‘hányinger’	<i>farmacéwtico</i>	‘gyógyszerész’

Meglátásom szerint ezek a szavak nem azért kivételesek, mert sértik a háromszótagos ablak megszorítást, csak annyiban kivételesek, hogy az U elem nem lebeg a szóközi ábrázolásukban, hanem egy C vázpontához kötött. A (17)-es ábrán láthatjuk, hogy az U és a *t* között van egy üres mag, de azt nem a Szoros Kormányzás némitja el, hanem a C–C kormányzás, tehát az U és a *t* között egy olyan mássalhangzó-kapcsolatot feltételezhetünk, mint bármelyik kóda-onset kapcsolat.

⁵ Itt a „nyíló diftongus” és „záródó diftongus” kifejezéseket hagyományos értelemben használom. Az 5. részben bemutatott ábrákon jól látszik, hogy a I/U+V, illetve V+I/U szekvenciák nem valódi diftongusok, azaz nem két V vázpontozhoz kötődnek, amelyek közt valamilyen kapcsolat áll fenn.

Az 5.1 részben kifejtettem, hogy a spanyolban csak a Szoros Kormányzás által elnémitott magok láthatóak a háromszótagos ablak megszorítás számára, a C–C kormányzás által elnémitott magok nem. Ezek a szavak tehát azért kivételesek, mert az U elem nem lebeg, hanem lexikálisan egy C pozícióhoz kötött, amely kormányzási kapcsolatban áll egy másik C vázponttal és így a köztük lévő V vázpontot elnémitják. Az I elemmel ilyen jellegű rendhagyóságot nem figyelhetünk meg.

6. Hiátus hangsúlytalan felső nyelvállású magánhangzóval

Az 5. részben a tanulmány részletesen tárgyalja, hogy mely esetekben kötelező a hiátusos ejtés a spanyolban, és mely esetekben ejtünk diftongust. A (8)-as ábrán látható, hogy a hiátusos ejtés akkor kötelező, ha a V hangvázpozíció hangsúlyos. Mivel a hangsúlyos V vázpontnak interpretáldódnia kell, a lebegő I/U elem hozzá kötődik. A (6)–(7) ábrákon látható reprezentációkból az derül ki, hogy egyéb esetben az I/U elem diftongusosan ejtődik. Ez nem teljesen igaz, mert minden nyíló és záródó diftongusnak (kivéve az alternáló nyíló diftongusokat) lehet opcionálisan hiátusos ejtése, azaz az I/U+V, illetve V+I/U szekvenciák, ahol az I/U nem hangsúlyos, bizonyos szavakban ejthetők hiátusosan. A tanulmányban megfogalmazott állítások helytállóak abból a szempontból, hogy ha a V pozíció hangsúlyos, akkor kötelező a hiátusos ejtés, ha pedig hangsúlytalan, akkor mindig lehetséges a diftongusos ejtés. Az a kérdés, hogy mely lexikai elemekben lehetséges a hangsúlytalan I/U+V, illetve (sokkal ritkábban) V+I/U szekvencia hiátusos ejtése. A (6)–(8) ábrákon megadott reprezentációk nem kódolják ezt az opcionalitást. Az opcionális kezelés több elméletnek — a Kormányzás Fonológiának és a CV-fonológiának is — gondot okoz.

A probléma kifejezetten bonyolult, mert jelentős egyéni különbségeket találunk az anyanyelvi beszélők között annak megítélésében, hogy egy adott lexikai elem ejthető-e hiátusosan vagy sem (l. Hualde 1997 és 1999). Megfigyelhetjük, hogy bizonyos környezetek kedveznek a hiátusos ejtésnek: (i) Ha a felső nyelvállású magánhangzó egy morfológiaileg rokon szóban hangsúlyos, tehát hiátusosan ejtendő, pl. *o.ír* ‘hallani’, ez elősegíti, hogy az *o.i.ré* ‘hallani fogok’ szóban is hiátusosan ejtődik ugyanaz a szekvencia. (ii) Ha morfológiai határ van — illetve a beszélők valamilyen oknál fogva morfológiai határt vélnek felfedezni — az I/U elem és a következő magánhangzó között pl. *di.éresis* ‘dierézis’, gyakoribb a hiátusos ejtés, mint a diftongusos ejtés. Az említett két csoport viselkedésének a magyarázata olyan keretben képzelhető el, ahol összehasonlítás nemcsak a mögöttes és felszíni alakok között lehetséges, hanem az egymással

morfológiai kapcsolatban álló felszíni alakok között is. A korrespondencia ilyen kiterjesztésére kezdeti eredmények vannak az Output-Output Correspondence Theory nevezetű elméletben (pl. Hayes és Steriade több munkája foglalkozik ezzel), de ezek határa nem világos. Az sem teljesen világos, hogy ez a megközelítés mennyire egyeztethető össze egy olyan elméleti kerettel, mint a CV-fonológia, amely a szótári reprezentációban kódolja az interpretálódó alak összes tulajdonságát.

Számos lexikai tételt azonban nem tudunk besorolni az említett két csoport egyikébe sem, mert ezeken az esetekben nem találunk motivációt a hiátusos ejtésre (pl. *diafragma*, 'rekeszizom', *biólogo* 'biológus'), az sem tűnik befolyásoló tényezőnek, hogy a kérdéses felső nyelvválású magánhangzó hangsúlyos vagy hangsúlytalan magánhangzó szomszédságában van-e. Hualde megfigyeli, hogy ahol az adott szekvencia az első szótagban van, gyakoribb a hiátusos ejtés, mint olyan esetekben, ahol nem a szó első szótagjában találjuk. A hangsúlytalan I/U+V, illetve V+I/U szekvenciák hiátusos ejtése a spanyolban további kutatások tárgyát képezheti.

7. Összefoglalás

A tanulmány bemutatja, hogy CV-fonológiai keretben egységesen ábrázolhatjuk a nem alternáló nyíló diftongusokat és záródó diftongusokat tartalmazó szavakat. Az 5. részben részletesen tárgyalom, hogy nem szükséges mélyszerkezeti siklóhangokat feltételeznünk a spanyol nyelvben, mert a felső nyelvválású magánhangzók (*i*, *u*) szótagalkotó szerepét a szó hangsúlymintája (ami a szó lexikai tulajdonsága) és ezen magánhangzók szegmentális környezete határozza meg. Ha a felső nyelvválású magánhangzó hangsúlyos, kötelező a hiátusos ejtés, ha hangsúlytalan, mindig lehetséges a diftongusos ejtés. A hangsúlytalan I/U+V, illetve V+I/U szekvenciák hiátusos ejtését a 6. rész tárgyalja. A hiátusos ejtésnek kedvez, ha az adott szekvencia egy morfológiai kapcsolatban álló szóban kötelezően hiátust alkot, vagy ha a kérdéses magánhangzó-szekvenciát morfémahatár választja el. Számos esetben azonban nem találunk motivációt a hiátusos ejtésre. A 6. részben felvetett kérdések további kutatást igényelnek.

Hivatkozások

Anderson, J. M. (1986). 'Suprasegmental dependencies' In: J. Durand (szerk.) *Dependency and Non-Linear Phonology*. London: Croom Helm. (pp. 55–133).

- Anderson, S. R. (1982). 'The Analysis of French Schwa: Or How to Get Something from Nothing'. *Language* 58 (pp. 534–73).
- Bárkányi, Zs. (2002). 'A fresh look at quantity sensitivity in Spanish'. *Linguistics* 40/2 (pp. 375–394).
- Burzio, L. (1994). *Principles of English Stress*. Cambridge: Cambridge University Press
- Carreira, M. M. (1990). *The Diphthongs of Spanish: Stress, Syllabification, and Alternations*. PhD Dissertation. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Gussmann, E.—J. Kaye (1993). 'Polish notes from a Dubrovnik café'. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 3 (pp. 427–462).
- Harris, J. W. (1969). *Spanish Phonology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Harris, J. W. (1992). *Spanish Stress: The Extrametricality Issue*. Washington: IULC Publication.
- Hayes, B. (2000). 'Gradient well-formedness in Optimality Theory'. In Joost Dekkers, Frank van der Leeuw and Jeroen van de Weijer (eds.) *Optimality Theory: Phonology, Syntax, and Acquisition*, Oxford University Press. (pp. 88–120).
- Hualde, J-I. (1997). 'Spanish /i/ and Related Sounds: an exercise in phonemic analysis'. *Studies in the Linguistic Science* 27/2 (pp. 61–79).
- Hualde, J-I. (1999). *Patterns in the Lexicon: Hiatus with Unstressed High Vowels in Spanish*. Ms. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Kaye, J.—J. Lowenstamm—J-R. Vergnaud (1985). 'The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government'. *Phonology Yearbook* 2 (pp. 305–328).
- Lowenstamm, J. (1996). 'CV as the only syllable type'. In: J. Durand—B. Laks (eds.) *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications (pp. 419–442).
- Polgárdi, K. (1998). *Vowel harmony: an account in terms of Government and Optimality*. PhD Diss. Rijksuniversiteit Leiden. Holland Academic Graphics, The Hague. LOT dissertations 3.
- Rebrus, P. (2000). 'Morfofonológiai jelenségek'. [Morphophonological phenomena] In: F. Kiefer (ed.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Scheer, T.—Ph. Ségéral (1999). *The Coda mirror*. Ms. Université Paris 7 and Université Nice.
- Spencer, A. (1986). 'A Non-linear Analysis of Vowel Zero Alternations in Polish'. *Journal of Linguistics* 22 (pp. 249–80).

Steriade, D. (1998). 'Lexical conservatism' *SICOL*.

Szigetvári, P. (1999). *VC Phonology: a theory of consonant lenition and phonotaxis*. Kiadatlan PhD-értekezés, ELTE Budapest.

SZLOVÁK SZILLABIKUS MÁSSALHANGZÓK A CV ÉS VC FONOLÓGIÁBAN*

BLAHO SYLVIA

0. Bevezetés

A hagyományos nyelvtani felfogás szerint a szlovákban a likvidák csoportján belül megkülönböztetnek egyfelől szillabikus és nem-szillabikus likvidákat, a szillabikus likvidákon belül pedig rövideket és hosszúakat:¹

(1) <u>nem szillabikus</u>	<u>rövid szillabikus</u>	<u>hosszú szillabikus</u>
<i>prah</i> 'küszöb'	<i>sna</i> 'öz'	<i>trň</i> 'tövis'
<i>král'</i> 'király'	<i>prst</i> 'ujj'	<i>krč</i> 'görcs'
<i>klán</i> 'klán'	<i>vlna</i> 'hullám'	<i>klzmut</i> 'csúszik'
<i>mlieko</i> 'tej'	<i>čln</i> 'csónak'	<i>klb</i> 'ízület'

A modern fonológiai szakirodalomban azonban mindkét féle megkülönböztetés meglétét megkérdőjelezték. Szigetvári (1999) az angol szókezdő zárhang-szonoráns kapcsolatok olyan ábrázolását javasolja, amely nem tesz különbséget szillabikus és nem szillabikus szonoránsok között, arra hivatkozva, hogy ezek minden nyelvben kiegészítő eloszlásban vannak. A szlovák szillabikus mássalhangzók hosszú-rövid szembenállása is vitatható: nincsenek olyan minimális párok, amelyek csak a szillabikus mássalhangzó

* Köszönettel tartozom Bárkányi Zsuzsannának, Rebrus Péternek és Tobias Scheernek a dolgozat írása közben nyújtott segítségükért és megjegyzéseikért, Rebrus Péternek, Tobias Scheernek, Szigetvári Péternek és Törkenczy Miklósnak a dolgozat korábbi változatainak alapos és építő kritikájáért, valamint Kristó Lászlónak a szerb és oszláv, Starčević Attilának pedig a horvát adatokért. A fennmaradó hibákért természetesen egyedül engem terhel felelősség. Ezen dolgozat egyes részei a Nizzai Egyetemen folytatott kutatómunkám eredményeképpen születtek meg, melyet a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány ösztöndíja tett lehetővé.

¹ A nyelvi példákat az adott nyelv helyesírásával adom meg, fonetikai átirást csak akkor alkalmazok, amikor a kiejtés eltér a helyesírás által sugalltától. A magánhangzó-betűk nagyjából megfelelnek IPA értéküknek, kivétel az <y>, ami /i/-t jelöl, csakúgy, mint az <i>. Az ékezetet a hosszúságot jelöli: <ï> = /i:/, <ɨ> = /ɨ:/. Az egyszerű mássalhangzó-betűk szintén az IPA értéküknek felelnek meg. A ' és '' jelekkel ellátott mássalhangzó-betűk palatális ill. palatalizált mássalhangzókat jelölnek, pl. <ɨ> = /ɨʃ/, <ɨ> = /ɨ/. A szlovák helyesírás és kiejtés közötti megfelelések összefoglalását lásd Rubach (1993:30-31)-ben.

hosszában különböznek, a mássalhangzó hossza pedig sok esetben megjósolható morfológiai információ alapján.

Dolgozatomban először megmutatom, hogy a szlovákban mindkét féle megkülönböztetésre szükség van, és ezt a reprezentációnak is tükröznie kell. Ezután megvizsgálom, hogy az ún. szigorú CV elméletek (vö. Lowenstamm 1996a) két változata, Scheer (1997, 2001, 2002) modellje és a VC fonológia (Dienes & Szigetvári 1999, Szigetvári 1999) hogyan képes számot adni a szlovák adatokról.

A dolgozat felépítése a következő: az 1. fejezetben röviden ismertetem az általam vizsgált elméletek főbb vonásait. A 2. fejezetben olyan adatokat mutatok be, amelyek alapján mind szillabicitás, mind hosszúság tekintetében indokolt megkülönböztetni a szlovák likvidákat. A 3. fejezet a szillabikus likvidák mássalhangzós tulajdonságait vizsgálja, különös tekintettel a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó megszorításokra. A 4. fejezetben megmutatom, hogy egyik általam vizsgált modell sem képes maradéktalanul számot adni az adatokról, ám a szillabikus mássalhangzók e dolgozatban javasolt ábrázolása több esetben vezet helyes eredményre, mint a szakirodalomban eddig javasolt ábrázolás.

1. Az elméletek²

Ebben a fejezetben bemutatom az általam vizsgált elméletek főbb tulajdonságait. E fejezet csupán összefoglaló jellegű, ezért egyik elmélet melletti vagy elleni érveket sem tartalmaz.

Először tehát nézzük, mi a közös a két modellben. Mint minden szigorú CV elmélet, az általam tárgyaltak is azt feltételezik, hogy a hangváz szigorúan váltakozó mássalhangzós (C) és magánhangzós (V) vázpontokból épül fel. Ha nem tartalmaz melodikus elemeket, mindkét féle vázpont maradhat fonetikai interpretáció nélkül; ám amíg a mássalhangzós pozíciók ezt szabadon megtehetik, a V pozíciók csak bizonyos feltételek teljesülése esetén maradhatnak kiejtetlenek.

A vázpontok között kétféle viszony lehetséges: kormányzás és jogosítás. Mindkét viszony aszimmetrikus (kormányzó/jogosító és kormányzott/jogosított között áll fenn), szigorúan lokális (célpontja csak a

² A szakkifejezések pontos definícióját és angol megfelelőiket lásd Szigetvári (2001)-ben.

kormányzóhoz/jogosítóhoz legközelebbi vázpont lehet) és egyirányú (jobbról balra hat). A jogosítás segíti a célpontját melodikus elemeinek megtartásában, a kormányzás pedig „elrontja” célpontjának inherens tulajdonságait (a V pozíciókat elnémítja, a C pozíciókat pedig hangzósabbá teszi).

Most pedig nézzük, miben különbözik a két elméleti keret.

1.1. A Scheer-féle CV fonológia

A Scheer által kidolgozott keretben, csakúgy, mint a „hagyományos” CV Fonológiában (vö. Lowenstamm 1996a), a hangváz CV egységekből épül fel, azaz C-vel kezdődik és V-vel végződik. Az üres V pozíciók akkor maradhatnak kiejtetlenül, ha az alábbi három feltétel valamelyike teljesül rájuk:

- szorosan kormányozza őket egy V pozíció
- tartományvégi helyzetben vannak (parametrikus)
- az előttük és utánuk lévő mássalhangzó C-C kormányzási tartományt (kezdet-kapcsolatot) alkot.

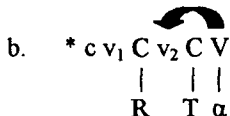
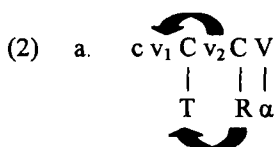
A ki nem ejtett v pozíciók közül csak a szorosan kormányzottak vannak megfosztva kormányzó és jogosító képességüktől, a másik két módon elnémított v-k nem.³ Így tehát Scheer modelljében háromféle magánhangzós pozíció van: egyfelől a kiejtett és kormányozni/jogosítani képes V-k, másfelől a ki nem ejtett de kormányozni és jogosítani képes v-k, végül pedig azok, amelyek sem fonetikai interpretációt nem kapnak, sem kormányozni/jogosítani nem tudnak.

Scheer szerint egyes nyelvekben a szavak elejét egy üres cv egység jelzi⁴ (a korábbi elméletekben ezt „#” jelölte). Ezekben a nyelvekben szó elején csak TR-kapcsolatok (T=bármilyen obstruens, R=bármilyen szonoráns) fordulhatnak elő:⁵

³ Pontosabban nem minden nyelvben: a nem szorosan kormányzott kiejtetlen v-k kormányzó és jogosító képessége Scheer szerint parametrikus.

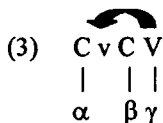
⁴ Ezt először Lowenstamm (1996, 1999) javasolta, ő azonban minden nyelvben feltételezte az üres cv-t.

⁵ A néma pozíciókat kisbetűvel, a kiejtetteket pedig nagygyal jelölöm. A „teli” nyílak a kormányzást, az „üresek” a jogosítást jelölik.

Amint az (2a)-ban látható, mindkét üres v pozíció kiejtetlen maradhat: v_2 a T és az R által alkotott C - C kormányzási tartománynak köszönhetően, v_1 pedig a v_2 általi szoros kormányzás miatt. (2b)-ben azonban R és T nem alkothat kormányzási tartományt,⁶ ezért v_2 elnémításának egyetlen módja a szoros kormányzás. Így azonban v_2 nem képes szorosan kormányozni v_1 -et. RT -vel kezdődő szavak tehát ezekben a nyelvekben nem lehetségesek.

Némely nyelvekben azonban Scheer szerint a szókezdő üres cv hiányzik, vagyis nincsenek a szó elejére érzékeny fonológiai folyamatok. Ezekben a nyelvekben bármilyen kételemű mássalhangzó-kapcsolattal kezdődhetnek szavak:

A fenti szerkezetben csak egy v pozíciót kell elnémítani – ez szoros kormányzás által meg is történik –, a két mássalhangzó minősége tehát irreleváns. Scheer szerint a szláv nyelvekben is ez a helyzet, vagyis a szókezdő üres cv hiánya miatt bármilyen kételemű mássalhangzó-kapcsolattal kezdődhetnek szavak.

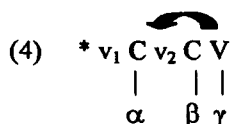
Miután megismerkedtünk Scheer elméletének főbb vonásaival, térjünk rá a VC fonológia modelljére.

⁶ Ennek oka a kormányzásra vonatkozó Komplexitási Feltétel (Complexity Condition, Harris 1990), mely szerint a kormányzó nem lehet kevésbé komplex (nem tartalmazhat kevesebb dallamelemet), mint az általa kormányzott pozíciónak. A Scheer által használt melodikus reprezentációban (vö. Scheer 1998) a szonoránsok komplexebbek, mint az obstruensek. Ez ellentétes a kormányzásfonológia más művelőinek nézetével, mely szerint az obstruensek több dallamelemből állnak, mint a szonoránsok (vö. Harris 1994, Harris & Lindsey 1995). Bár Dienes & Szigetvári (1999) és Szigetvári (1999) nem foglalnak állást ebben a kérdésben, a következő alfejezetben látni fogjuk, hogy elméletük az utóbbi nézettel van összhangban.

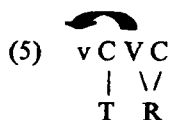
1.2. A VC fonológia

Amint a neve is mutatja, a VC fonológia művelői szerint a hangváz nem CV, hanem VC egységekből épül fel, vagyis mindig V-vel kezdődik és C-vel végződik. Ebből következik, hogy az üres v pozíciók elnémitásához csak két eszközre van szükség: a szoros kormányzásra és a C-C kormányzási tartományra (mivel szóvégi V pozíciók nincsenek, ezért üresek sem lehetnek). Kormányzási tartományt ebben a modellben kóda-kapcsolatok, vagyis RT-típusú kapcsolatok alkothatnak (vö. a 6. lábjegyzetben elmondottakkal). Scheer modelljével ellentétben a VC Fonológiában csak a kiejtett V-k kormányozhatnak és jogosíthatnak.

A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok problémát jelentenek a VC fonológia számára:

Amint az (4)-ben látható, a VC fonológia eddig megismert eszközei semmilyen szókezdő mássalhangzó-kapcsolatot nem engednek meg, hiszen mindkét üres v pozíció nem maradhat kiejtetlenül. A probléma megoldására Szigetvári (1999:116ff) azt javasolja, hogy a szókezdő kezdet-kapcsolatok második elemét a következőképpen ábrázoljuk:⁷

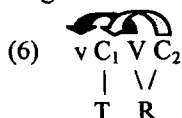

Így az üres v pozíciók száma 1-re csökken. Szigetvári megjegyzi, hogy ezt az ábrázolást a szillabikus mássalhangzókra javasolták (Harris 1994:184-185), de úgy találja, hogy mivel a szillabikus mássalhangzók és a szókezdő kezdet-kapcsolatok kiegészítő eloszlásban vannak, lehet ugyanaz az ábrázolásuk.

Annak megakadályozására, hogy az elmélet így bármilyen két mássalhangzóval kezdődő szavakat megengedjen, (hiszen ha a fenti ábrázolást elfogadjuk, az első C pozíciót egy teli magánhangzó követi, vagyis

⁷ Megjegyzendő, hogy Szigetvári (1999) kizárólag az *angol* szókezdő kapcsolatokról beszél. Javaslatát az univerzalizálás jegyében vizsgálom meg a szlovákra alkalmazva.

ugyanolyan helyzetben lesz, mint az egyedülálló szókezdő mássalhangzók), Szigetvári bevezeti a C-C jogosítást:

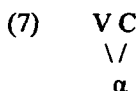
A (6)-beli konfiguráció szerint C_2 jogosítja C_1 -et, ezáltal megszorításokat tesz C_1 melodikus tartalmára nézve.

Miután megismertük a dolgozatban vizsgált két elmélet főbb állításait, nézzük most az adatokat.

2. A szlovák szillabikus mássalhangzók felosztása

2.1. Szillabikus és nem-szillabikus likvidák

A kormányzásfonológiában Harris (1994:184-185) a szillabikus mássalhangzók ábrázolására az alábbi konfigurációt javasolta:

Amint azt az előző fejezetben láttuk, Szigetvári (1999) ugyanezt a konfigurációt javasolja a szókezdő kezdet-kapcsolatok második tagjának ábrázolására. Természetesen ezáltal az elmélet azt jósolja, hogy a mássalhangzók e két csoportja egységesen viselkedik. Az elképzeléssel kapcsolatban azonban számos probléma fölmerül. Először is, amint azt Szigetvári is megjegyzi (1999, a 118. oldal 116-os lábjegyzetében), azoknak a mássalhangzóknak a csoportja, amelyek szillabikusként megjelenhetnek egy bizonyos nyelvben, nem feltétlenül esik egybe azon mássalhangzók csoportjával, amelyek kezdet-kapcsolatok második elemeként szerepelhetnek ugyanabban a nyelvben. Az angolban például likvidák és nazálisok is előfordulhatnak szillabikus mássalhangzóként, de csak likvidák lehetnek kezdet-kapcsolatok második elemei. A szlovákban épp fordított a helyzet: csak likvidák jelenhetnek meg szillabikus pozícióban, míg kezdet-

kapcsolatok második elemeként likvidák és nazálisok is előfordulhatnak.⁸ Ez az eltérés azonban még magyarázható azzal, hogy a szillabikus mássalhangzóknak és a kezdet-kapcsolatok második elemeinek eltér a környezete (hiszen kiegészítő eloszlásban vannak), így ez az érv önmagában nem elegendő Szigetvári javaslatának elvetésére.

A szillabikus és nem-szillabikus mássalhangzók a hangsúlykiosztás szempontjából is különbözően viselkednek: az előbbiek hordozhatnak hangsúlyt, az utóbbiak azonban nem. A szlovákban a hangsúly mindig a szó első szótagjára esik. Ha egy szó szillabikus likvidát tartalmazó mássalhangzó-kapcsolattal kezdődik, a hangsúly a szillabikus mássalhangzóra esik, pl. a *krmit*⁹ 'etet' szóban, ha azonban a likvida nem szillabikus, az első magánhangzó kap hangsúlyt, pl. *krava* 'tehén'. A szerbben a szó utolsó szótagja csak egyszótagú szavakban kaphat hangsúlyt. Ám amíg a *trga* 'tér Gen.Sg.' szó hangsúlya az utolsó előtti szótagon van (vagyis a szó kétszótagú), a *prav* 'egyenest' szó hangsúlya az utolsó és egyben egyetlen szótagon van. Mindkét szó egy magánhangzót és egy kezdet-kapcsolathoz tartozó likvidát tartalmaz, vagyis Szigetvári modelljének alapján a hangsúlymintázatuknak meg kellene egyeznie, hiszen szerinte a szillabikus és nem szillabikus likvidák melodikus elemei egyaránt egy V pozícióhoz vannak kötve. A nem-szillabikus likvidák Szigetvári által javasolt ábrázolását elfogadva tehát magyarázatra vár, hogy ezen V pozíciók némelyikét miért „látják” a hangsúlykiosztó szabályok, másokat pedig miért nem.¹⁰

Egy másik ellenérv a nyelvekben lehetséges szavakkal kapcsolatos. A Jogositási Elv (Licensing Principle) Polgárdi (1998) által megfogalmazott

⁸ Természetesen az, hogy mi kezdet-kapcsolat és mi nem az, elemzés kérdése. A szlovák székezdő obstruens+nazális kapcsolatokat azonban jó okunk van kezdet-kapcsolatként elemezni.

⁹ A hangsúlyt aláhúzással jelölöm.

¹⁰ Rowiczka (1999, megj. e.) szerint a mássalhangzók szillabicitására vonatkozó fonotaktikai és prozodikus feltételek nem feltétlenül esnek egybe. Szerinte bizonyos nyelvekben a 'szillabikus' mássalhangzók azért nem láthatóak pl. a hangsúlyszabályok számára, mert a hangsúlykiosztás egy, a hangváz feletti tengelyen történik, amelyen csak a magánhangzót tartalmazó V pozíciók láthatóak, a mássalhangzót tartalmazóak nem. Ha azonban ezt az elképzelést összevetjük azzal, a kormányásfonológiában elfogadott nézettel, hogy a dallamelemek önmagukban nem tartalmaznak a magánhangzóságra illetve mássalhangzóságra vonatkozó információt, a 'magánhangzót tartalmazó V pozíció' és a 'mássalhangzót tartalmazó V pozíció' kifejezések értelmüket veszítik.

változata megköveteli, hogy minden fonológiai tartománynak legyen feje.¹¹ Általánosan elfogadott, hogy a fonológiai szó feje egy kiejtett magánhangzós pozíció. Vagyis ha a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második elemeinek melódiája egy V pozícióhoz kötődik, akkor a szlovákban előforduló *krk* 'nyak', *krv* 'vér' vagy *vlk* 'farkas' szavaknak minden nyelvben lehetségesnek kellene lenniük.¹² Könnyen belátható, hogy nem ez a helyzet: a lengyelben például, amely a szlovák nyelv egyik legközelebbi „rokona”, az előbbi szavak kognátumai rendre *kark* 'nyak', *krw* 'vér' és *wilk* 'farkas', magánhangzót nem tartalmazó szavak pedig nem megengedettek. Látható tehát, hogy ha Szigetvári feltételezését elfogadjuk, ezen adatok kapcsán is nehézségekbe ütközünk.

A fent bemutatott jelenségek tükrében tehát úgy vélem, hogy különbséget kell tennünk szillabikus és nem-szillabikus mássalhangzók között és ezt a különbséget a fonológiai ábrázolásnak is tükröznie kell. Pontosabban, az nézet, mely szerint bizonyos nem-szillabikus mássalhangzók melodikus anyaga egy V pozícióhoz is kötődik, nem áll összhangban az adatokkal, ezért változtatásra szorul. Megjegyzendő, hogy ezen ábrázolás problematikus voltát maga Szigetvári is elismeri, ám mégis ezt a megoldást választja, talán mert az ellene szóló érveket nem találja elég meggyőzőnek. Véleményem szerint azonban az ebben az alfejezetben kifejtett érvek elégségesek ahhoz, hogy Szigetvári javaslatát megkérdőjelezzük. A 4.1. alfejezetben a javaslat néhány elméleten belüli ellentmondására is rámutatok.

2.2. Rövid és hosszú szillabikus mássalhangzók

Az a tény, hogy a hosszú szillabikus mássalhangzók meglehetősen jelöltek, szükségessé teszi, hogy alaposan megindokoljuk fonológiai relevanciájukat. A rövid és hosszú szillabikus mássalhangzók közti különbségtétel a szlovákban azért is megkérdőjelezhető, mert nincsenek olyan minimálpárok, amelyek csak a szillabikus mássalhangzó hosszában különböznenek, bizonyos környezetekben pedig vagy csak rövid, vagy csak hosszú

¹¹ A Jogositási Elvnek a kormányásfonológiában szélesebb körben használt, Kaye (1990)-ben leírt változata szerint egy fonológiai tartományban minden pozíció jogosítva van a tartomány fejét kivéve, amely a tartományon kívülről kap jogosítványt. Polgárdi verzióját azért tartom ebben a dolgozatban jobban alkalmazhatónak, mert az általam vizsgált elméletek egyike sem követeli meg minden pozíció jogosítását.

¹² Amint arra Törkenczy Miklós felhívta a figyelmemet, ugyanígy kezdet-kapcsolatok is lehetségesek lesznek - hacsak meg nem tiltjuk, hogy ugyanaz a melodikus tartalom egyszerre egy V és egy C pozícióhoz kapcsolódjon.

szillabikus mássalhangzó jelenhet meg. Ebben az alfejezetben amellett érvelek, hogy a szillabikus mássalhangzók hosszúsága a szlovákban mindezek ellenére is fonológiai releváns.

A minimálpárok hiányát Rubach (1993:39) sem tartja elég erős ellenérvnek: megmutatja, hogy bizonyos rövid-hosszú magánhangzó-párok különbsége sem támasztható alá minimálpárokkal, míg más magánhangzó-pároké igen:

(8)

- a. *krik* 'kiabálás' – *křík* 'bokor'
kura 'csirke' – *kúra* 'kúra'
- b. *mol* 'moly' – *mólo* 'móló'
rad 'sor' – *grád* 'fok'¹³
- c. *čln* 'csónak' – *tlk* 'bunkó'
krčma 'kocsmá' – *krč* 'görcs'

A fenti példákból látható, hogy a hosszúsági szembenállás bizonyos magánhangzó-párok esetében minimálpárokkal illusztrálható (8a), míg más magánhangzók (8b) és szillabikus mássalhangzók (8c) esetében nem. Azok a környezetek, amelyekben a párok rövid illetve hosszú tagjai előfordulnak, nem különíthetők el szisztematikusan sem (8b), sem (8c) esetében. Ezért tehát a minimálpárok hiánya nem elégséges érv a szillabikus mássalhangzók közötti hosszúsági különbség fonológiai relevanciájának megcáfolására.

Ami pedig a másik lehetséges ellenérvet illeti, a szillabikus mássalhangzók hosszúságának neutralizációja pontosan azokban a környezetekben megy végbe, mint a magánhangzók hosszúsági neutralizációja. Ennek egyik iskolapéldája a 'žena' ragozási mintába tartozó főnevek¹⁴ többes gentitívuszában a tömagánhangzó megnyúlása.

(9)

	Nom.Sg.	Gen.Pl.	
a.	<i>žena</i>	<i>žien</i>	'nő'
	<i>chyba</i>	<i>chyb</i>	'hiba'
b.	<i>srna</i>	<i>sřn</i>	'őz'
	<i>vlna</i>	<i>vřn</i>	'hullám'

¹³ Valójában létezik *a-ó* minimálpár: a *rád* 'szívesen' szóval.

¹⁴ Olyan, *-a*-ra végződő nőnemű főnevek, amelyek utolsó, *-a* előtti mássalhangzója nem palatális vagy palatalizált.

Amint az (9)-ben látható, a szillabikus mássalhangzót tartalmazó főnevek (9b) esetében ugyanúgy tömagánhangzó-nyúlás figyelhető meg, mint a magánhangzósaknál (9a). Vagyis, ha a magánhangzók esetében a hosszúsági különbséget fonológiaiilag relevánsnak ismerjük el¹⁵ (még akkor is, ha ez minimálpárokkal nem bizonyítható, mint (8b)-ben), akkor nincs okunk másképp tenni a szillabikus mássalhangzók esetében sem.

Egy másik érv a szillabikus mássalhangzók hosszúságának elismerésére az ún. Ritmustörvény (Rytmický zákon), mely kimondja, hogy hosszú magánhangzókat, diftongusokat és hosszú szillabikus mássalhangzókat követő szótagban hosszú magánhangzók és diftongusok nem fordulhatnak elő. Ennek egyik következménye, hogy bizonyos szuffixumok hosszú magánhangzója megrövidül, ha a tő utolsó szótagja hosszú magánhangzót, diftongust vagy hosszú szillabikus mássalhangzót tartalmaz:

(10)	Nom. Sg.	Dat.Pl.	glossza
a.	<i>žena</i>	<i>ženám</i>	'nő'
	<i>ulica</i>	<i>Ulicám</i>	'utca'
b.	<i>luka</i>	<i>lukam</i>	'liget'
	<i>kníža</i>	<i>Kniežam</i>	'fejedelem'
c.	<i>srna</i>	<i>Srnám</i>	'őz'
	<i>vlna</i>	<i>Vlnám</i>	'hullám'
d.	<i>vřba</i>	<i>vřbam</i>	'fűzfa'
	<i>hlbka</i>	<i>Hlbkam</i>	'mélység'

Amint az (10)-ben látható, a hosszú szillabikus mássalhangzók (10d) ugyanúgy kiváltják a ritmustörvény működését, mint a hosszú magánhangzók (10a) és a diftongusok (10b). Ha azt feltételeznénk, hogy a szillabikus mássalhangzók esetében a hosszúság fonológiaiilag nem releváns, nem magyaráznánk meg, hogy a (10c)-beli és a (10d)-beli szavak miért viselkednek különbözőképpen.

Ebben a fejezetben amellet érveltem, hogy a szlovákban különbséget kell tennünk mind szillabikus és nem szillabikus mássalhangzók, mind rövid

¹⁵ Amint arra Törkenczy Miklós rámutatott, ezt nem kell feltétlenül megtennünk. A korai generatív fonológiában ugyanazt a folyamatot két külön szinten (fonemikus és allofónikus) írták le, ha a benne érintett hangok egy részének fonemikus volta igazolható volt minimálpárokkal, más hangoké azonban nem (vö. Halle 1959-ben az orosz zöngésségi hasonulás elemzését). A kormányásfonológiában azonban nincs elkülönítés az egyes ábrázolási szintek között.

szillabikus és hosszú szillabikus mássalhangzók között. A felsorolt adatok azt is jól mutatják, hogy a szillabikus mássalhangzók sok szempontból a magánhangzókkal egységes módon viselkednek, a nem-szillabikusak azonban nem. A következő fejezetben megmutatom, hogy a szillabikus és nem-szillabikus mássalhangzók bizonyos szempontból hasonló viselkedést mutatnak.

3. A szlovák szillabikus likvidák mássalhangzós tulajdonságai¹⁶

A szlovák szillabikus likvidák mássalhangzós tulajdonságainak vizsgálatára a legalkalmasabb terület a mássalhangzó-kapcsolatok fonotaktikája. Mivel a szlovákban szillabikus mássalhangzók leggyakrabban az első szótagban fordulnak elő, ebben a dolgozatban csak a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokkal foglalkozom. A kományszófonológián belül egy elméletnek sem sikerült kielégítően számot adnia a szláv nyelvekben lehetséges és tiltott szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokról, ezen dolgozatnak ez nem is célja. Bizonyos állításokat azonban szükséges már itt megtenni, hiszen ez a problémakör fontos szerepet játszik a szillabikus mássalhangzók vizsgálatában.

3.1. Adatok és általánosítások

Ha összehasonlítjuk a szlovákban előforduló, szillabikus likvidát tartalmazó szókezdő mássalhangzó kapcsolatokat a nem-szillabikus likvidát tartalmazókkal, azt találjuk, hogy a két típusú likvida baloldali környezete megegyezik. Előfordulási környezetük abban különbözik, hogy a szillabikus likvidák csak két mássalhangzó között fordulnak elő, a nem-szillabikus likvidák pedig közvetlenül szomszédosak egy kiejtett magánhangzóval.

¹⁶ Hálával tartozom Bárkányi Zsuzsannának és Tobias Scheer-nek a témakör részletes tárgyalásáért.

Nézzük tehát az alábbi adatokat:

(11)

nem-szillabikus likvida			szillabikus likvida		
<i>pravý</i>	'jobb'	<i>*rpavý</i>	<i>prst</i>	'ujj'	<i>*rpst</i>
<i>tri</i>	'három'	<i>*rti</i>	<i>trh</i>	'piac'	<i>*rth</i>
<i>krava</i>	'tehén'	<i>*rkava</i>	<i>krv</i>	'vér'	<i>*rkv</i>
<i>hra</i>	'játék'	<i>*rha</i>	<i>hrst</i>	'ököl'	<i>*rhst</i>
<i>člen</i>	'tag'	<i>*lčen</i>	<i>čln</i>	'csónak'	<i>*lčn</i>
<i>tláč</i>	'sajtó'	<i>*ltač</i>	<i>tlstý</i>	'kövér'	<i>*lstý</i>
<i>pláč</i>	'sírás'	<i>*lpač</i>	<i>plný</i>	'teli'	<i>*lpný</i>
<i>klúč</i>	'kulcs'	<i>*lkiúč</i>	<i>klb</i>	'izület'	<i>*lkb</i>

(11)-ben látható, hogy mind szillabikus, mind nem-szillabikus likvidák előfordulnak TR-típusú kezdet-kapcsolatokban, RT-típusúakban azonban nem.¹⁷

¹⁷ Egyes szótárak tartalmaznak RT-vel kezdődő szavakat, ezek mindegyikére érvényes azonban, hogy vagy csak az írott nyelvben, vagy egyáltalán nem használatosak.

(12)

nem-szillabikus likvida			szillabikus likvida		
<i>mreža</i>	‘rács’	<i>*rmeža</i>	<i>mrkva</i>	‘répa’	<i>*rmkva</i>
<i>mleiko</i>	‘tej’	<i>*lmieko</i>	<i>mlčit’</i>	‘hallgat’	<i>*lmčit’</i>
<i>vraña</i> ¹⁸	‘varjú’	<i>*rvana</i>	<i>vřba</i>	‘fűzfa’	<i>*řvba</i>
<i>vlasý</i>	‘haj’	<i>*lvasy</i>	<i>vlk</i>	‘farkas’	<i>*lvk</i>
<i>*nr</i>		<i>*rn</i>	<i>*nr</i>		<i>*rn</i>
<i>*nl</i>		<i>*ln</i>	<i>*nl</i>		<i>*ln</i>
<i>*ñr</i>		<i>*rñ</i>	<i>*rñ</i>		<i>*ñr</i>
<i>*ñl</i>		<i>*lñ</i>	<i>*lñ</i>		<i>*ñl</i>
<i>*jr</i>		<i>*rj</i>	<i>*jr</i>		<i>*rj</i>
<i>*jl</i>		<i>*lj</i>	<i>*jl</i>		<i>*lj</i>

A fenti táblázatban két rendszerességet vehetünk észre. Először is, kételemű szókezdő kapcsolatokban¹⁹ *m* és *v* is állhat likvidák előtt, *n*, *ñ* és *j* azonban nem, függetlenül attól, hogy a szóban forgó likvida szillabikus-e. Másodszor, likvidák nem fordulnak elő #RR kapcsolatok első elemeként.

(13)

nem-szillabikus likvida			szillabikus likvida		
<i>tlak</i>	‘nyomás’	<i>*ltak</i>	<i>vlk</i>	‘farkas’	<i>*lvk</i>
<i>pstruh</i>	‘pisztráng’	<i>*psrtuh</i>	<i>srst’</i>	‘szőr’	<i>*rst’</i>
<i>*zmrzlina</i>			<i>zmrzlina</i>	‘fagylalt’	
<i>*tlstý</i>			<i>tlstý</i>	‘kövér’	
<i>*chrliť</i>			<i>chrliť</i>	‘örvénylik’	

A (13)-beli adatok azt mutatják, hogy nem-szillabikus likvidák akár négyelemű szókezdő mássalhangzó-kapcsolatban is előfordulhatnak, de csak

¹⁸ Az, hogy a *v* ebben a pozícióban szonoráns vagy obstruens, nem egyértelmű. Mivel ez az egyetlen, hagyományosan zöngés obstruensnek tekintett hang, amely zöngétlen obstruens után állhat pl. a *tvoj* ‘űed’ vagy a *kvet* ‘virág’ szavakban (egyébként a nyelv csak megegyező zöngésségű zörejhang-kapcsolatokat enged meg), érdemes feltételezni, hogy ebben a pozícióban a *v* szonoráns. Obstruens előtt a *v* obstruensként viselkedik: zöngés zörejhang előtt zöngétlenedik, mint például a *v+vročít’* [ík]ročít’ ‘belépni’ szóban. Ebben a dolgozatban a szonoráns előtti *v*-t szonoránsként elemzem, elismerve, hogy nem feltétlenül ez a helyes elemzés. Megjegyzendő azonban, hogy ennek a kérdésnek az eldöntése nem befolyásolja a dolgozatban elmondottakat.

¹⁹ Ha a mássalhangzó-kapcsolatokat úgy definiáljuk, mint vázpontok olyan sorát, amely kiejtett *V* pozíciót nem tartalmaz, a *mrkva* ‘répa’ vagy *tlstý* ‘kövér’ szavak szókezdő mássalhangzó-kapcsolata is legfeljebb kételeműek.

azok utolsó elemeként. Azokban a szókezdő kapcsolatokban, amelyekben a likvida nem a kapcsolat utolsó eleme, a likvida mindig szillabikus. Vagyis, ha elfogadjuk, hogy a szillabikus mássalhangzók és a magánhangzók melódiaja V pozícióhoz van kötve, akkor azt az általánosítást tehetjük, hogy a szlovák szókezdő kapcsolatokban a likvidák C pozíciója közvetlenül szomszédos a szó első kiejtett V pozíciójával.

A (11)-ben, (12)-ben és (13)-ban bemutatott adatok alapján tehát a következő általánosítások tehetők: a szillabikus és nem-szillabikus likvidák bal oldali környezete megegyezik a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokban. Kételemű kapcsolatokban *m*, *v* és bármilyen obstruens állhat előttük, *n*, *ŋ* és *j* azonban nem. Három- vagy négyelemű szókezdő kapcsolatban is előfordulhatnak, de csak a kapcsolat utolsó elemeként, míg más szonoránsok nem-utolsó elemként is megjelenhetnek. Ez arra mutat, hogy ha számot akarunk adni a lehetséges és nem lehetséges szókezdő kapcsolatokról, nem elég a mássalhangzókat szonoránsokra és obstruensekre osztani: a szonoránsok osztályán belül további megkülönböztetésre van szükség.

3.2. A kezdet-kapcsolatok rendszerességeinek védelmében

Amikor a szlovák szókezdő kapcsolatokra érvényes megszorításokat vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Scheer nézetét, mely szerint ilyen megszorítások nem léteznek. Amint azt az 1.1-es alfejezetben láttuk, Scheer azt állítja, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben nemcsak TR-rel kezdődhetnek szavak, bármilyen kételemű szókezdő kapcsolat előfordulhat, és minden elő nem forduló kombináció véletlen hiány.

Ez ellen az állítás ellen több érv is felhozható. Először is, bár az előző alfejezet inkább illusztratív, semmint átfogó jellegű volt, az ott bemutatott adatok alapján a szókezdő kapcsolatok fonotaktikáját jól leírható általánosítások irányítják, így túl sok nemlétező kombinációt kellene véletlen hiánynak tekintenünk. A 3.1-beli adatok azt is jól mutatják, hogy több nyelvtípus is létezik, nemcsak a Scheer által elismert, csak #TR-kapcsolatot megengedő és a bármilyen szókezdő kapcsolatot megengedő nyelvek.

Azt a nézetet, mely szerint a nemlétező kapcsolatok egy része nem is megengedett a szlovákban, az alábbi adatok is támogatják:

(14)	szlovák (szillabikus likvida) <i>hrtan</i> <i>krvácat'</i>	lengyel (nem-szillabikus likvida) [krt]an [krf]awíc	'légcső' 'vérzik'

(15)	<u>szlovák</u>		<u>lengyel</u> ²⁰		
	Nom. Sg.	Gen. Sg.	Nom. Sg.	Gen. Sg.	
a.	<i>pes</i>	<i>psa</i>	* <i>pesa</i>	<i>pies</i>	<i>psa</i> 'kutya'
	<i>deň</i>	<i>dňa</i>	* <i>deňa</i>	<i>dzien</i>	<i>dnia</i> 'nap'
b.	<i>mach</i>	<i>macha</i>	* <i>mcha</i>	<i>mech</i>	<i>mchu</i> 'moha'
	<i>lev</i>	<i>leva</i>	* <i>lva</i>	<i>lev</i>	<i>lva</i> 'oroszlán'

(14)-ben és (15)-ben látható, hogy a lengyelben olyan szókezdő kapcsolatok is előfordulhatnak, amelyek a szlovákban nem léteznek. Ehelyett a nyelv valamilyen javító stratégiát alkalmaz, ilyen a likvida szillabikussá válása (14)-ben, a (15a) alatt látható ragozási mintában rendszerint végbemenő magánhangzó-törlés pedig nem történik meg (15b)-ben, ha ezáltal meg nem engedett szókezdő kapcsolat jönne létre.

Végül egy közvetett érv hozható fel Scheer állítása ellen. 1.1-ben láttuk, hogy az eszköz, amelynek segítségével a modell egyes nyelvekben a szókezdő kapcsolatokra vonatkozó megszorítások hiányát jósolja, a szó elejét jelölő üres cv hiánya. Vegyük észre azonban, hogy ez egyben azt is jósolja, hogy ezekben a nyelvekben nincsenek olyan fonológiai folyamatok, amelyek a szó elejére érzékenyek. A szlovákban azonban nem ez a helyzet: a szonoránsok és a magánhangzók viselkedése a zöngésségi hasonulás szempontjából pontosan erre az információra érzékeny. Vizsgáljuk meg az alábbi adatokat:

(16)					
a.	<i>voja[k]a</i>	'katona Gen.Sg.'	<i>voja[g]je</i>	'a katona (van)'	
	<i>p[s]a</i>	'kutya Gen.Sg.'	<i>pé[z]ide</i>	'a kutya megy'	
b.	<i>hla[d]om</i>	'éhség Ins.Pl.'	<i>hla[d]ný</i>	'éhes Nom.Sg.Masc.'	
	<i>zmo[k]ol</i>	'megázott Masc.Sg.'	<i>zmo[k]la</i>	'megázott Fem.Sg.'	
c.	<i>mo[k]rá</i>	'nedves Nom.Sg.Fem.'	<i>se[st]ra</i>	'nővér Nom.Sg.'	

(14a)-ban látható, hogy a szóvégi zöngétlen zörejhangok zöngésednek, ha a következő szó zengőhanggal vagy magánhangzóval kezdődik.²¹ A

²⁰ A *ch* és *dz* betűkombinációk a lengyelben egy hangot jelölnek.

zöngésedés azonban nem megy végbe morfémán belül és szuffixumok előtt. Vagyis szonoránsok és magánhangzók előtt a zörejhangok csak akkor zöngésednek, ha a két hangot ún. „erős” morfémahatár választja el. Ez a határ lehet(ne) az első szó vége vagy a második szó eleje. Mivel azonban a szlovákban szünet előtt a zörejhangok zöngétlenek, világos, hogy a szó vége itt nem játszhat szerepet, vagyis a zöngésedést a második szó elejét jelző objektum váltja ki. Scheer modellje kizárja a szlovákban a fentihez hasonló jelenségeket, hiszen nála a szó elejét nem jelzi semmi, ezért két szó hangvázának egyesítése után a morfológiai információ a fonológia számára „nem látható”. A (14)-beli adatok azonban azt mutatják, hogy a szlovákban ez az információ a fonológia számára is hozzáférhető, és ha ez így van, akkor a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó megkorlátások is helyet kaphatnak e nyelv leírásában.

Miután áttekintettük a releváns adatokat és rámutattunk a korábbi elemzések néhány ellentmondására, térjünk most rá a szillabikus mássalhangzók CV-keretben való ábrázolásának kérdésére.

4. Reprezentációk

A szlovák szillabikus mássalhangzók magánhangzós tulajdonságait a 2. fejezet mutatta be: a szillabikus mássalhangzók hangsúlyt hordozhatnak, a fonológiai szó fejeként funkcionálhatnak és ugyanúgy részt vesznek a hosszúsági alternációkban, mint a magánhangzók. A szillabikus likvidák mássalhangzós tulajdonságaival a 3. fejezetben foglalkoztunk: megmutattuk, hogy a lehetséges szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokban bal oldali környezetük megegyezik a nem-szillabikus likvidakéval.

A szlovák adatok alapján tehát indokolt, hogy a szillabikus likvidák hanganyaga egy C és egy V pozícióhoz is kötve legyen, pontos ábrázolásuk azonban távolról sem egyértelmű. Ebben a fejezetben a lehetséges megoldásokat vizsgáljuk meg.

²¹ Valójában akkor is, ha a következő szó zöngés zörejhanggal kezdődik, de ez számunkra irreleváns, hiszen ez morfológiai környezettől függetlenül is megtörténik.

4.1. Rövid szillabikus mássalhangzók

A szillabikus mássalhangzók ábrázolására a kormányzásfonológiai irodalomban (Harris 1994, Scheer 2001, Szigetvári 1999) a (7) alatti konfigurációt javasolták ((17a) alatt megismételve):

- (17) a. $\begin{array}{c} V C \\ \backslash / \\ \alpha \end{array}$ b. $\begin{array}{c} C V \\ \backslash / \\ \alpha \end{array}$

A (17b) alatti ábrázolást Scheer (2001) abból a megfontolásból utasítja el, hogy szerinte szó elején nem fordulnak elő szillabikus mássalhangzók a szláv nyelvekben. Állítása szerint a szillabikus mássalhangzók úgy jönnek létre, hogy egy C pozícióhoz kötött dallamelemek ráterjednek az előtte álló V pozícióra (18a), de mivel Scheer szerint a szláv nyelvekben a szókezdő mássalhangzót nem előzi meg üres pozíció, a szókezdő mássalhangzók melódiája nem terjedhet sehová, így szókezdő szillabikus mássalhangzók sem keletkezhetnek (18b).

- (18) a. $\begin{array}{c} C V C \\ | \quad \backslash | \\ \alpha \quad \beta \end{array}$ b. $\begin{array}{c} * \quad C V C \\ \quad \quad \backslash | \\ \quad \quad \alpha \end{array}$

Scheer érvelése azonban nem helytálló. Először is nem magyarázza meg, hogy a C pozíciók hanganyaga miért csak balra terjedhet, sem azt, hogy a szillabikus mássalhangzók miért csak terjedéssel jöhetnek létre, miért nem lehetnek mögöttesen adottak. Ezeknél sokkal súlyosabb probléma azonban az, hogy Scheer állítása, miszerint a szláv nyelvekben nincsenek szókezdő szillabikus mássalhangzók, empirikusan nem helytálló. Ezt az alábbi horvát adatok bizonyítják:

- (19) *rnjav* 'nyúlszájú'
rzati 'nyeríteni'
rz 'becsület'
rvač 'birkózó'
rvat 'veszekedni'
rskav 'ropogós'
rt 'fok'

A (19) alatti szavak mindegyike szillabikus *r*-rel kezdődő tartalmas szó. Azt, hogy az *r* valóban szillabikus, alátámasztja, hogy a fenti szavakban hangsúlyos, a *rz* és *rt* szavak pedig csak szillabikus *r*-rel lehetségesek. Tehát Scheer érvei a szillabikus mássalhangzók CV ábrázolása²² ellen érvénytelenek. Az alábbi két alfejezetben a lehetséges reprezentációkat két további szemszögből vizsgálom meg.

4.1.1. Szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy a szillabikus mássalhangzók CV vagy VC ábrázolása megfelelőbb-e a szillabikus mássalhangzókat tartalmazó szókezdő kapcsolatokra vonatkozó törvényszerűségek megragadására. A Szabad Előfordulás Elve (Principle of Free Occurrence, Kaye et al. 1990:200) azt az általánosítást ragadja meg, hogy bármilyen kezdet bármilyen mag előtt előfordulhat. Ha a szillabikus mássalhangzók (17a)-beli ábrázolását fogadjuk el, mind Scheer elmélete, mind a VC fonológia azt jósolja, hogy bármilyen mássalhangzó előfordulhat szillabikus mássalhangzók előtt a szlovákban. A 3.1-es alfejezetben azonban láttuk, hogy nem ez a helyzet.

A probléma megoldására Szigetvári által javasolt C-C jogosítás több szempontból is nehézségekbe ütközik. Először is, a jogosítás segíti célpontját melodikus elemeinek megtartásában, nem világos tehát, hogyan tudna célpontjának melodikus elemeire megszorításokat tenni. Másodszor, ha a mássalhangzó+szillabikus mássalhangzó kapcsolatokat esetében egy kiejtett V pozíció két oldalán lévő C-k „látják egymást”, akkor semmi sem akadályozza meg azt, hogy más CVC szekvenciák mássalhangzói is kommunikálhassanak egymással.²³

Ha megvizsgáljuk, hogy a szillabikus mássalhangzók (17b)-ben látott ábrázolása hogyan befolyásolja az elméletek leíró erejét, azt találjuk, hogy a

²² A szillabikus mássalhangzók CV/VC ábrázolása arra vonatkozik, hogy dallamelemek egy C és egy azt követő V pozícióhoz vagy egy C és egy azt követő V pozícióhoz vannak kötve, nem pedig arra, hogy a CV Fonológiát vagy a VC Fonológiát vizsgálom.

²³ Szigetvári Péter (sz.k.) szerint az ilyenfajta kommunikáció nem példa nélküli (hiszen léteznek ún. mássalhangzó-harmónia jelenségek), ráadásul elméleti szempontból sem problematikus, hiszen a két C pozíció hanganyaga a dallamtengelyen szomszédos. Ez azonban igaz két olyan C pozícióra is amelyeket egy kiejtett, de dallamelemet nem tartalmazó V választ el egymástól, az ilyen pozíciók hanganyaga azonban független egymástól.

3. fejezetben bemutatott adatok mindkét elmélet számára problematikusak maradnak.

A VC Fonológiában minden szókezdő mássalhangzó+szillabikus likvida kapcsolat agrammatikussá válik:

$$(20) \quad \begin{array}{c} \text{---} \curvearrowright \text{---} \\ * \text{v C v C V} \\ | \quad | / \\ \alpha \quad \beta \end{array}$$

Scheer modellje viszont továbbra is azt jósolja, hogy a szláv nyelvekben bármilyen két mássalhangzóval kezdődhetnek szavak:

$$(21) \quad \begin{array}{c} \text{---} \curvearrowright \text{---} \\ \text{C v C V} \\ | \quad | / \\ \alpha \quad \beta \end{array}$$

Megállapíthatjuk tehát, hogy egyik, itt vizsgált modell sem tud számot adni az adatokról, akár CV, akár VC egységként ábrázoljuk a szillabikus mássalhangzókat. A CV reprezentáció azonban mégis előnyben részesítendő, ha a szókezdő kapcsolatok fonotaktikáját le akarjuk írni. Láttuk, hogy a szlovákban nemcsak a mássalhangzók száma, hanem azok minősége is számít, hiszen akár négy mássalhangzóval is kezdődhetnek szavak (pl. *pstruh* ‘pisztráng’), bizonyos kételemű szókezdő kapcsolatok viszont nem megengedettek. Ha a szillabikus mássalhangzók VC ábrázolását fogadjuk el, egy kiejtett V választja el a szillabikus mássalhangzó C pozícióját az előtte álló mássalhangzóétól. A CV reprezentáció azonban megengedi, hogy a két C pozíció “kommunikáljon” egymással.

4.1.2 A szillabikus mássalhangzók jobboldali környezete

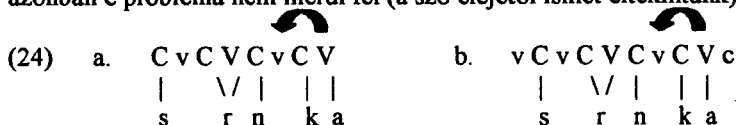
Az előző alfejezetben a szillabikus mássalhangzók baloldali környezetét vizsgáltuk. Tekintsük most át az őket követő mássalhangzók viselkedését.

(22)	<i>srnka</i>	'roe dimin.'
	<i>hlbka</i>	'depth'
	<i>dlžka</i>	'length'
	<i>tlstý</i>	'fat'
	<i>prst</i>	'finger'
	<i>krčma</i>	'inn'
	<i>hrst'</i>	'fist'

A fenti adatokból látható, hogy a szlovákban a szillabikus mássalhangzók után szinte bármilyen kételemű mássalhangzó-kapcsolat állhat, ez azonban a nem-szillabikus likvidákra nem igaz. Úgy tűnik tehát, hogy a szillabikus likvidák nem érzékenyek a jobboldali környezetükre. Ezen adatokat figyelembe véve és a szillabikus mássalhangzókat VC-ként ábrázolva mind Scheer (23a), mind Szigetvári (23b) nehézségekbe ütközik (a szó elejétől itt eltekintünk):

Amint azt (23)-ban láthatjuk, v₁ pozíció elnémitása mindkét elméletnek problémát okoz. A szillabikus mássalhangzók CV ábrázolását alkalmazva azonban e probléma nem merül fel (a szó elejétől ismét eltekintünk):

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szillabikus mássalhangzók CV reprezentációja a (22)-ben bemutatott adatok leírására is alkalmasabb, mint a VC ábrázolás. A Következő alfejezetben egy újabb érvet tekintünk át.

4.1.3 A minimális szó megszorítás

Ebben az alfejezetben amellet érvelek, hogy a szillabikus mássalhangzók CV ábrázolása jobb eredményre vezet, ha azt vizsgáljuk, hogy a modellek szerint a *tr*, *rt* és *r* (mindegyik szillabikus mássalhangzóval) lehetséges szavak-e. Mivel a szlovákban szillabikus mássalhangzók csak két mássalhangzó között fordulnak elő, ezért mindhárom szó agrammatikus ebben a nyelvben. Ez

azonban nem a minimális szó megszorításnak köszönhető, hiszen hosszabb szavakban sem fordulnak elő sem szókezdő, sem szóvégi szillabikus mássalhangzók. A minimális szó megszorítás vizsgálatára tehát horvát adatokat használok. Ebben a nyelvben mind TR, mind RT típusú szó van (pl. *tr* 'dörzsöl 1.Sg.Aor.' és *rt* 'fok'), ám olyan szláv nyelvről, amely mindössze egyetlen szillabikus mássalhangzóból álló szavakat is megenged, nincs tudomásom.

Nézzük tehát, hogyan van a minimális szó megszorítás megfogalmazva a vizsgált elméletekben. A CV Fonológiában egy tartalmas szónak legalább két CV párból kell állnia, a VC Fonológiában pedig legalább egy nem-periféris VC egységet kell tartalmaznia (vagyis egy olyan egységet, amelynek a szóhatárral érintkező része nem kiejtetlen).

Ha a szillabikus mássalhangzókat egy C és egy azt megelőző V pozícióhoz kötve ábrázoljuk, a CV fonológia mindhárom fajta szót lehetségesnek tartja:

- (25) a. C V C v b. c V C v C v c. c V C v
 | \/
 T R R T R

A VC fonológia ugyanezt jósolja:

- (26) a. v C V C b. V C v C c. V C
 | \/
 T R R T R

Ha a szillabikus mássalhangzók másik, CV ábrázolását fogadjuk el, a CV fonológia a TR és RT típusú szavakat megengedi, de az egyetlen szillabikus mássalhangzóból állóakat nem:

- (27) a. C v C V b. C V C v c. * C V
 | \/
 T R R T R

A VC fonológia csak az RT alakú szavakat engedi meg, a TR és R típusúakat nem:

- (28) a. $\begin{array}{c} * v C v C V c \\ | \quad \backslash / \\ T \quad R \end{array}$ b. $\begin{array}{c} v C V C \\ \backslash / \quad | \\ R \quad T \end{array}$ c. $\begin{array}{c} * v C V c \\ \backslash / \\ R \end{array}$

Figyeljük meg azonban, hogy (28a) nem a minimális szó megszorítás miatt agrammatikus a VC fonológia szerint, hiszen a szókezdő mássalhangzókapcsolatokat bármilyen hosszú szóban kizárná az elmélet. Ha pedig ezt kiküszöböljük, a VC fonológia is az adatoknak megfelelő predikciót tesz. Így tehát a szillabikus mássalhangzók CV ábrázolása ebből a szempontból is megfelelőbbnek látszik, mint a VC ábrázolás.

Egy fennmaradó probléma arról számot adni, hogy a szlovákban miért csak két mássalhangzó között fordulnak elő szillabikus mássalhangzók. Egy meglehetősen intuitív válasz erre a kérdésre az, hogy a szillabikus mássalhangzók léte egyfajta javító stratégia annak érdekében, hogy egy szóban se tiltott mássalhangzó kapcsolatok ne alakuljanak ki, se C-törlésre, se V-betoldásra ne kerüljön sor. Ennek a problémának a megoldására azonban további kutatások szükségesek.

4.2 Hosszú szillabikus mássalhangzók

Az autoszegmentális elméletekben a hosszúságot az fejezi ki, hogy ugyanaz a melodikus tartalom két vázpontozhoz van kötve:

- (29) a. $\begin{array}{c} V c V \\ \backslash / \\ \alpha \end{array}$ b. $\begin{array}{c} C v C \\ \backslash / \\ \alpha \end{array}$

A szillabikus mássalhangzókkal kapcsolatban felmerül tehát a kérdés, hogy az, hogy hanganyaguk két vázpontozhoz van kötve, összefüggésben áll-e hosszúságukkal (Törkenczy Miklós sz.k.; Toft 2001, megj.e.). A szlovák adatok alapján a válasz nemleges. A szlovák rövid szillabikus mássalhangzók ábrázolása nem a hosszúságukat tükrözi, hanem azt, hogy mind magánhangzós, mind mássalhangzós tulajdonságokkal rendelkeznek. Hogy ez fonológiai hosszúságtól független, az is alátámasztja, hogy a rövid szillabikus mássalhangzók szembenállást mutatnak hosszú párjukkal. Így tehát a hosszúság és a vázpontok összefüggéseit a következőképpen fogalmazhatjuk meg:

- (30) Fonológiailag hosszú az a szegmentum, amelynek hanganyaga két ugyanolyan típusú (azaz két C vagy két V) pozícióhoz van kötve.

Ennek alapján tehát a rövid szillabikus mássalhangzók ábrázolása nem jelenti azt, hogy fonológiailag hosszúak, a hosszú magánhangzóké (29a) és a hosszú mássalhangzóké (29b) azonban igen.²⁴

Térjünk most rá a hosszú szillabikus mássalhangzók ábrázolására. Mivel rövid párjukat egy CV párral ábrázoltuk, az első megközelítés az, hogy a hosszúak két CV párból álljanak:

- (31) C V C V

 α

A fenti ábrázolás hitelességét két tény is kétségesé teszi. Először is, a szlovákban nincsenek hosszú mássalhangzók, vagyis ugyanaz a melodikus tartalom nincsen egyszerre két C pozícióhoz kötve. Másodszor pedig, amint azt a 2. fejezetben láttuk, a hosszú szillabikus mássalhangzók a hosszú magánhangzókkal és a diftongusokkal megegyező viselkedést mutatnak a szlovákban, ezeket pedig mindkét elmélet V-V engedélyezési tartományként ábrázolja:

- (32) a. V c V

 α
- b. V c V

 α β

A V-V engedélyezési tartományok azt követelik meg, hogy a két V pozíció közötti c üres legyen, (27)-ben azonban ez nem teljesül. Így tehát az alábbi ábrázolás megfelelőbbnek látszik:

- (33) C V c V

 α

A hosszú szillabikus mássalhangzók (33) alatti ábrázolása összhangban van viselkedésükkel: abból, hogy hanganyaguk két, V-V engedélyezési

²⁴ A kérdéssel részletesen Blaho (2002a, b) foglalkozik.

tartományt alkotó magánhangzós pozícióhoz van kötve, helyesen következik az, hogy a hosszú magánhangzókkal és a diftongusokkal megegyező viselkedést mutatnak, C pozíciójuk pedig a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó megszorításokért felelős.

5. Összegzés

Ebben a dolgozatban a szlovák szillabikus mássalhangzók ábrázolását vizsgáltam szigorú CV elméletekben, pontosabban a Scheer (1998, 2001) által kidolgozott CV Fonológiában és a VC Fonológiában (Dienes & Szigetvári 1999, Szigetvári 1999). A vizsgált elméletek jellemzőit az 1. fejezetben foglaltam össze. A 2. fejezetben amellett érveltem, hogy a szlovákban a likvidákat mind szillabicitás, mind hosszúság tekintetében indokolt megkülönböztetni. A 2.1. alfejezetben láthattuk, hogy a szillabikus mássalhangzók számos, magánhangzókra jellemző tulajdonsággal rendelkeznek, a nem-szillabikusak azonban nem, így e két csoportot ugyanúgy ábrázolni nem helytálló. A 2.2. alfejezetben megmutattam, hogy a szillabikus mássalhangzók hosszúságbeli megkülönböztetése is indokolt, annak ellenére, hogy minimálpárokkal nem szemléltethető. A 3. fejezetben a szillabikus likvidák mássalhangzós tulajdonságait vizsgáltam, és megfogalmaztam a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó bizonyos megszorításokat. Scheer állításával szemben megmutattam, hogy ilyen megszorítások a szlovákban is léteznek, noha nem olyan szigorúak, mint más indoeurópai nyelvben. A 4. fejezetben a szillabikus mássalhangzók ábrázolásával foglalkoztam. 4.1-ben összehasonlítottam a rövid szillabikus mássalhangzók két lehetséges reprezentációját és amellett érveltem, hogy bár egyik, általam vizsgált elmélet sem tud maradéktalanul számot adni a bemutatott adatokról, az általam javasolt ábrázolás több helyes következtetéshez vezet, mint a kormányzásfonológiában korábban elfogadott reprezentáció. Végül 4.2-ben a hosszú szillabikus mássalhangzók ábrázolására is javaslatot tettem.

Ez a dolgozat folyamatban lévő kutatások első eredményeit foglalja össze. Célja, hogy kérdéseket vessen fel és problémákra mutasson rá, nem pedig az, hogy átfogó megoldási javaslattal álljon elő. Nyilvánvaló, hogy számos megoldásra váró kérdés maradt még, elsősorban a szláv nyelvek mássalhangzós fonotaktikája terén. Ez azonban már további kutatás tárgya.

Hivatkozások

- Blaho Sylvia (2002a). 'Representing length in auosegmental frameworks: the status of syllabic consonants'. A 10th Manchester Phonology Meeting-en bemutatott poszter, Manchester, Egyesült Királyság.
- Blaho Sylvia (2002b). 'Representing length in auosegmental frameworks: the status of syllabic consonants'. A 4th Phonology Conference of the GDR 1954 keretében tartott előadás, Grenoble, Franciaország.
- Dienes Péter & Szigetvári Péter (1999). 'Repartitioning the skeleton: VC Phonology'. kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
<http://budling.nytud.hu/~szigetva/papers.html>
- Halle, Morris (1959). *The Sound Pattern of Russian*. Mouton, The Hague.
- Harris, John (1990). 'Segmental complexity and phonological government'. *Phonology* 7. 255-300.
- Harris, John (1994). *English Sound Structure*. Blackwell, Oxford.
- Harris, John & Geoff Lindsey (1995). 'The elements of phonological representation'. In: Jacques Durand & Francis Katamba (szerk.) *Frontiers of Phonology: atoms, structures, derivations*. Longman, Harlow.
- Kaye, Jonathan (1990). 'Coda' licensing'. *Phonology* 7. 301-330.
- Kaye, Jonathan, Jean Lowenstamm and Jean-Roger Vergnaud (1990). 'Constituent structure and government in phonology'. *Phonology* 7. 193-232.
- Lowenstamm, Jean (1996a). 'CV as the only syllable type'. In: Jacques Durand & Bernard Laks (eds.) *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications. 419-442.
- Lowenstamm, Jean (1996b). 'The phonological government of affixes. A theory of cliticization'. A 8th Vienna Phonology Meeting keretében bemutatott dolgozat.
- Lowenstamm, Jean (1999). 'The beginning of the word'. In: John Rennison & Klaus Kühnhammer (szerk.). *Syllables?!*, 153-166. Holland Academic Graphics, The Hague.
- Polgárdi Krisztina (1998). *Vowel Harmony. An account in terms of government and optimality*. Holland Academic Graphics, The Hague.
- Rowiczka, Gażyna (1999). *On Ghost Vowels. A Strict CV approach*. Holland Academic Graphics, The Hague.

- Rowiczka, Gażyna (megj. e.). 'Syllabic /r/ in Polish'. In: Stefan Ploch & Geoffrey Williams, (szerk.). *Living on the edge. Phonological essays commemorating the radical career of Jonathan D. Kaye*. Berlin, Mouton.
- Rubach, Jerzy (1993). *The Lexical Phonology of Slovak*. Clarendon Press, Oxford.
- Scheer, Tobias (1998). 'A theory of consonantal interaction'. *Folia Linguistica* XXXII/3-4. 201-237.
- Scheer, Tobias (2001). 'The representation of morphological information in phonology'. A 8th Eastern Generative Grammar School keretében megtartott előadássorozat vázlata.
<http://www.unice.fr/dsl/nis01/cvcv.htm>
- Scheer, Tobias (2002). 'CVCV: a syntagmatic theory of phonology'. Kézirat, Université de Nice.
- Szigetvári Péter (1999). 'VC Phonology: a theory of consonantal interaction and phonotactics'. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem/MTA, Budapest.
<http://budling.nytud.hu/~szigetva/papers.html>
- Szigetvári Péter (2001). 'Szótagtalan fonológia'. In: Siptár Péter (szerk.) *Szabálytalan fonológia*. Tinta Kiadó, Budapest. 37-75.
- Toft, Zoë (2001). 'The asymmetrical behaviour of syllabic consonants in Southern British English'. A ConSOLE X-en, előadott dolgozat, Leiden, Hollandia.
- Toft, Zoë (megj.e.). 'The phonetics and phonology of some syllabic consonants in Southern British English'. In: Proceedings of the Conference on the Phonetics-Phonology Interface, Berlin ZAS October 2001.

KETTŐS PREDIKÁLÁS ISMÉTELT PREDIKÁTUMOK KONTRASZTÍV TOPIK POZÍCIÓBAN*

BURÁNYI PÉTER

0. Bevezetés

Ebben a dolgozatban a magyar nyelv egy olyan jelenségét vizsgálom, melynek adatai látszólag nehezen magyarázhatók a rendelkezésre álló szintaktikai keretelméletek segítségével. A továbbiakban kettős predikálásként fogom említeni azt a konstrukciót, melyben a mondat elsődleges vagy valamely másodlagos predikátumának a kontrasztív topik pozícióban való ismétlésével az állításnak egyedi interpretációt adunk^{1,2}.

- (1) a. */Bátornak Péter bátor.*
- b. */Megírni megírtam a dolgozatot.*
- c. */Elmosva el voltak a poharak.*
- d. */Megírni meg akartam a dolgozatot.*
- e. **/Kenyeret venni kenyeret veszek.*
- f. **/Kenyeret venni kenyeret akartam.*
- g. **/Megírni a leckét akartam meg.*
- h. **/Megírni nem akartam meg a leckét.*
- i. **/Megírni akartam megírni a leckét.*

* A cikk megírásához nyújtott segítségért több embernek tartozom köszönettel. Elsősorban témavezetőmnek Maleczki Mártának, aki többször is hajlandó volt a kézirat korábbi verzióinak kritikus átolvasására. Köszönettel tartozom Kenesei Istvánnak, aki írásbeli és szóbeli instrukcióival szintén számos továbblépési lehetőségre (és hibára) hívta fel figyelmemet. Rajtuk kívül e helyen szeretnék köszönetet mondani Bartos Hubának, Csatai Richárdnak, Viszket Anita-nak, valamint a PTE-n az ANY6126 kóddal meghirdetett kurzus résztvevőinek. Nem rajtuk múlt, ha a szövegben tévedések, hibák maradtak, ezekért a felelősség kizárólag engem terhel.

¹ A kettős predikálás elnevezés némileg félrevezető, a jelenségnek csupán arra a formai sajátosságára vonatkozik, hogy egy adott predikátum valamilyen módon (akár csak valamelyik összetevője által) megismétlődik a mondatban. Az elemzés viszont éppen arra kíván rámutatni, hogy e két előfordulás egyazon predikatív tartalom kifejezését teszi lehetővé.

² A kontrasztív topik pozícióra tipikusan jellemző eső-emelkedő intonációs mintát a / jelöli. Ez mindig a / jel utáni első és egyetlen összetevőre jellemző intonáció. Meg kell jegyezni, hogy a kontrasztív topikot általában jellemző intonáció ettől eltérő is lehet, és nem feltétlenül csak egy összetevőt érint (ezekről ld. pl. Kálmán et al. (2001)). Az aláhúzás a fókuszált összetevőt jelenti.

A példamondatok azt mutatják, hogy ezt a nyelvtani szerkezetet nem korlátozzák a predikátumra vonatkozó szófaji megkötések. Éppen úgy alkalmazható a művelet főnévi és melléknévi predikátumokra (1a), mint határozói (1c) vagy finit igei, illetve infinitívuszi állítmányokra (1b, 1d). A mondatok azt is mutatják, hogy egyetlen esetben sem a predikátum teljes ismétléséről van szó. (1a) és (1b) esetében ugyan az állítmányi fő teljes alakja megismétlésre kerül, egyik esetben azonban a predikátum névszói tagjának grammatikai esete, a másikban pedig az ige finit alakja változik meg. Ugyanakkor (1c) és (1d) esetében a változás még drámaibb, a kontrasztív topik pozícióban álló összetevőnek csupán az eredeti predikátum igeikötője feleltethető meg a mondat szerkezet valamely pozíciójában. Vannak ezen túl olyan szerkezetek is, melyekben nem is lehetséges a predikátum kontrasztív topik-beli ismétlése:

(2) a. **/Táncolni akartam táncolni.*

b. **/Táncolni táncolni akartam.*

Ez a dolgozat azokat a szintaktikai jelenségeket kívánja vizsgálni, melyek lehetővé teszik, vagy amelyek tiltják a kettős predikálást. A megválaszolandó fő kérdéseknek a következőket tekintem:

- Milyen szintaktikai viszonyban áll a megismételt predikátum „eredeti”³ párjával?
- Mi az oka annak, hogy a kontrasztív topikban ismételt másodlagos predikátumot az elsődleges predikátumot megelőző igeikötője, és csak az, képviselheti az „eredeti” predikátum helyett ((1c) és (1d), valamint (1f), (1i) és (2))?
- Mi az oka annak, hogy a kontrasztív topikban ismételt másodlagos predikátumot tartalmazó főmondat nem tartalmazhat fókusz és (ige- illetve) mondattagadási ((1g) és (1h))?
- Mi a kontrasztív topikban való ismétlés szemantikai jelentősége?

Azt gondolom, hogy ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nem csak a téma kapcsán érdekes, de képes rávilágítani a magyar mondat szerkezet egyes elemeinek fontos tulajdonságaira, úgymint ige és igeikötő, illetve igemódosítók viszonyára, a kontrasztív topik pozíció egyes jellemzőire, valamint – reményeim szerint – a magyar nyelv empirikus megfigyelésére támaszkodva az ismert általános elméleti kerethez képest új elméleti feltevések (a numerációhalmaz elemeinek relációja) bevezetésére.

³ Az egyszerűség kedvéért egyelőre tekintünk mindig a predikátum nem kontrasztív topik pozícióban álló előfordulását az „eredeti” alaknak.

Az elemzéshez általam választott elméleti keret a transzformációs generatív grammatika legújabb szétterjedt elméletkötege, a Minimalista Program (Chomsky (1995)).

1. Lexikai klónozás

Ebben a fejezetben igyekszem amellett érvelni, hogy az ismételt predikátumok kettős előfordulása sem ugyanazon elem mozgását, sem két, egymástól független elem beillesztését nem jelenheti, hanem e két lehetőség kombinált alkalmazásáról van szó: Két külön elemként vesszük ugyan fel őket a numerációban, a szintaktikai szerkezetben azonban a mozgás során kialakult láncok elemeihez hasonlóan viselkednek és a lexikonban hozzájuk rendelhető tétel is egy és ugyanaz. Ezt a műveletet lexikai klónozásnak fogom nevezni.

1.1. Mozgatus és független beillesztés

Az, hogy a kontrasztív topik pozícióban álló elem és a neki megfeleltethető predikátum között mozgatusi reláció állhat fenn, két okból feltételezhető. Egyrészt, hogy ezekben a szerkezetekben egyes esetekben a mozgatus során (is) tapasztalható fonológiai törlés érintheti az ismételt predikátum – vagy legalábbis egyes elemeinek – „nyomát”, illetve az, hogy szemantikai tartalmuk és vonzatkeretük tökéletesen megegyezik. A transzformáció ellen szólnak azonban az alábbiak:

- A predikátum, legalább részben (akár csak igekötője által is), ismétlődik a fonológiai formában ((1a) - (1d)). Ez leggyakrabban a mozgatus nyomai esetében nem áll fenn.
- Az elsődleges predikátum névszói összetevőjének ismételt alakja és az „eredeti” predikátum esetben, igei predikátumok időjegyek tekintetében nem egyeznek ((1a) és (1b)). Ez a lánc feje és nyomai között nem engedhető meg⁴.
- Nem lehet szó olyan értelemben sem mozgatusról, hogy az „eredeti” predikátum bővítményként tartalmazza az ismételt predikátumot,

⁴ Bizonyos fenntartásokkal a mozgatussal szemben felhozott két érv megkerülhető, feltételezve azt, hogy a lánc elemei csak akkor törlődnek, amikor egyáltalán törlőhetők. Így a felső kópia törlésének lehetőségét kizárhatjuk azzal, hogy ez hordozza a kommunikatív funkciót, az alsót pedig azzal, hogy ez ellenőrzi a TENSE jegyet (Bartos (sz.k.)). Bonyolultabbnak látszik azonban az egyes láncszemeknek a deriváció során történő egymáshoz „igazítása”, mint ennek a folyamatnak a numerációba illesztés előtti kezelése. Ebben a verzióban ezért elvetem a mozgatus lehetőségét.

mely a szintaktikai deriváció során kerül kontrasztív topik pozícióba.

E szempontok közül az utolsó még bizonyításra szorul. Amennyiben a kontrasztív topikban megjelenő ismételt predikátum az „eredeti” predikátumnak valamely felmozgatott bővítője, akkor ez a bővítő szerep két módon valósulhat meg. Az ismételt predikátum az eredeti predikátumnak vagy vonzata, vagy pedig szabad határozó.

Ha az eredeti predikátumhoz fakultatív vonzatként kapcsolódik az ismételt predikátum, akkor ugyanazt a viselkedést kellene mutatnia, mint más, hasonló kategóriájú vonzatai az adott predikátumnak. Ez azonban nem így van:

- (3) a. *Láttam a vakokat látni* (, a némákat beszélni, a
nyelvészeket humorizálni).
b. */Látni láttam a vakokat* (, de kacsintani nem)
(, mégsem segitettem nekik
megtalálni a kijáratot)

Míg (3a) mondat egyjelentésű, a *látni* predikátum alanya a *láttam* predikátum tárgya (kivételes esetadás), azaz a *vakok*, addig (3b) kétértelmű. Egyrészt továbbra is fennáll az előbbi értelmezési lehetőség, hogy az infinitívusz alanya az ige tárgyával azonos, a preferált értelmezés azonban az, hogy a két predikátum alanya megegyezik. Ez az olvasat nem vezethető le (3a)-ból, hiszen egy régens nem változtathatja meg vonzatkeretét a mozgatás során. A két olvasathoz tartozó egyszerűsített predikátumlogikai formulák az alábbiak:

- (4) a. *Lát (Lát (a vakok')) (én')*
b. *Lát (a vakok') (én')*

(4a) és (4b) felírásból is kiderül, hogy míg első esetben az egyik 'lát' predikátum a másik 'lát' predikátum argumentumstruktúrájának eleme, addig a második esetben ugyanannak a predikátumnak két különböző szintaktikai pozícióban való előfordulásáról van szó⁵. Szempontunkból ez utóbbi jelentés érdekes, ez feleltethető meg a kettős predikálásnak. A kontrasztív topik értelmezés ebben az esetben magát a fő predikátumot érinti, nem az ehhez argumentumként kapcsolódó valamely elemet.

⁵ (3b) első jelentése tehát levezethető (3a) jelentéséből, szemantikája csupán a kontrasztív topik operátor szemantikai többletével különbözik tőle (erről ld. a 3. fejezetet).

Még egyszer hangsúlyozom, hogy ilyenkor a két predikátum vonzatkerete is megegyezik. Nehéz elképzelni, hogy a lexikonból két egymástól függetlenül kivett elem, még ha ugyanazt a lexikai tételt reprezentálják is, miért osztoznak minden vonzatukon. Az osztozás ráadásul nem csak a kötelező, de a fakultatív vonzatokra is érvényes:

(5) /*Gondolkozni gondolkoztam a témán.*

A *gondolkozik* igének nem kötelező, hanem fakultatív vonzata a szuperesszívuszi főnévi csoport (vö. Komlósy (1992)). (5) viszont nem érthető úgy, hogy a kontrasztív topikban álló infinitívusz ne vonatkozna a főige ezen fakultatív vonzatára is. Kettős predikálás esetén tehát a két predikátum vonzatkerete a vonzatok számát, esetét, tematikus szerepét, valamint szemantikai és fonológiai reprezentációját tekintve tökéletesen megegyezik, ezért ezek a vonzatok a mondatban csak egyszer szerepelnek, és nem jelenhetnek meg a kontrasztív topikban helyet foglaló predikátum mellett⁶.

Amennyiben az ismételt predikátum szabad határozó az eredeti predikátum mellett, akkor a fentiekén kívül (kötelező vonzatkeret egyezés, csak az eredeti predikátumra vonatkozó diskurzus-szemantikai művelet) nehéz lenne magyarázatot találni arra, hogy egy – valamely predikátummal azonos – szabad határozó hatására hogyan tűnhet el (másodlagos igekötős predikátumok esetén) az eredeti predikátum igekötőn kívüli része.

Ha sem vonzatként, sem szabad határozóként nem jelenhet meg az ismételt predikátum az eredeti predikátum mellett, akkor gyakorlatilag egyáltalán nem létezhet az eredeti predikátumtól független elemként a szintaktikai szerkezetben, azaz elvethetjük azt a lehetőséget, hogy az ismételt predikátum az eredeti predikátumnak egy kontrasztív topik pozícióban bázisgenerált vagy oda mozgatott bővítménye lenne.

Összefoglalva tehát: A transzformációs elemzés nehézségeibe ütközik akkor is, ha az eredeti predikátum mozgatóját, és akkor is, ha a predikátum alakilag vele valamilyen mértékben megegyező bővítményének a mozgatóját tételezzük fel. Utóbbi feltételezés, mely szerint az ismételt predikátum az eredeti predikátum valamely bővítménye, a transzformáció kérdéskörétől függetlenül sem tartható az olyan jelenségek miatt, mint például a kötelező vonzatkeret-egyezés, sajátos szemantikai szerkezet és egyes elemek részleges

⁶ Ez utóbbinak – mint majd látni fogjuk – nem csak a felesleges redundancia elkerülése lehet az oka, hanem szerkezeti motivációja is van.

törlése. Ezek után egyetlen elméleti lehetőség marad, mégpedig az, hogy bár ugyanazon lexikai tétel kettős előfordulásáról van szó, e kettős előfordulás nem egy transzformáció során kialakult lánc két elemének feleltethető meg. A következő fejezetben egy ilyen mechanizmust kívánok bemutatni.

1.2. A numeráció

A Minimalista Program a szintaktikai deriváció kezdeteként nagy hangsúlyt fordít a mondatban szereplő lexikai tételek előzetes „leltárba vételére”, az ún. numerációra. A numeráció-halmaz lexikai tételeknek olyan gyűjteménye, mely a lexikai tételek jegyei által többé-kevésbé előre meghatározza a sikeres (konvergáló) deriváció lépéseit és a jól formált szintaktikai reprezentációt. A numerációban a mondat szerkezet építéséhez a lexikonból kiválasztott tételek szerepelnek releváns jegyeikkel (Chomsky (1995)). Egy lexikai tétel a sikeres deriváció követelményeinek megfelelően mozog, így a szintaxisban egy láncot hoz létre, melynek feje a láncnak a szerkezeti fában legmagasabban található eleme, a lánc további tagjai a fonológiai reprezentációval nem bíró nyomok. Ugyanazt a lexikai tételt többször is ki lehet venni, és elhelyezni a numerációban, viszont a lexikai tételnek ez két különböző előfordulását jelenti, melyek egymástól különböző láncokat hoznak létre.

A fentiekben amellet próbáltam érvelni, hogy a kettős predikálás esetén a magyarban nem lehet szó sem arról, hogy a két predikátum egy elem mozgásának két láncszeme, sem arról, hogy azok két különböző lexikai beillesztés egymástól függetlenül létező elemei. Azt feltételezem, hogy lehetőség van arra, hogy a numerációba való beillesztés előtt egy tételt megkétszerezünk, azaz „klónozzunk”. Ez azt jelenti, hogy ugyan két példányban szerepelnek a numerációban, ezek a példányok egymás tökéletes hasonmásai, azaz több szempontból (pl. morfológiai tövüket tekintve) megegyeznek, ami eltérés köztük található, az a nyelvten minden moduljában érvényesülő minimalizálási elvnek (és a konvergáló deriváció kényszerének) köszönhető.

Def. 1. Klónképzés⁷:

Klónképzés:

1. Adott egy nyelv L lexikona. $x \in L$ egy lexikai tétel.
2. Hozd létre x másolatát, x_K -t, úgy, hogy x_K az x -nek megfelelő pusztá lexikai forma. x_K x klónja.
3. Helyezd el x -et és x_K -t a numerációban. α_x a numerációban x -et reprezentáló jegyhalmaz, α_{x_K} a numerációban x_K -t reprezentáló jegyhalmaz.
4. Illeszd be α_x -et és α_{x_K} -át a deriváció során a szerkezeti fába, úgy, hogy α_{x_K} K t feje. Az $\langle \alpha_{x_K}, \alpha_x \rangle$ pár a beillesztés után láncot alkot.

A numerációban tehát ugyanannak a lexikai tételnek két másolata szerepel. Mivel a klónpárok egy lexikai tételt reprezentálnak (akárcsak a mozgatók során kialakult láncok), a TENSE és CASE jegyeknek elég csupán egy esetben értelmezhető tartalmat adni. Így a predikátum klónozott párja nem ellenőrzi a TENSE és CASE jegyeket. Az infinitívuszos tagmondat ideje rendszerint a főige idejétől függ, általában jövőidejűséget fejez ki a főige idejéhez képest (6a). A klónként megjelenő infinitívusz és finit igei vonzatpárja között nincs ilyen időbeli eltérés, temporális referenciájuk azonos (6b):

(6) a. *El akartam jutni Párizsba.*

$T(akar') < T(eljut')$.

b. */Eljutni eljutottam Párizsba.*

$T(eljut') = T(eljut')$

Bartos (2002) a felszólító infinitívusz (*command infinitives*) elemzése során említi meg azt a lehetőséget, hogy az ilyen szerkezetek nélkülözik az inflexiók projekciókat és pusztá VP-t képviselnek. Eszerint a *'-ni'* nem független morféma, hanem az igei alak része.

⁷ A klónképzés szintaktikailag általános fogalom. Nehéz megtalálni a különbséget a beágyazott mondatok predikátumainak és egyes főnévi csoportok predikátumának „kihelyezhetősége” között (névtelen hozzászólás):

(i) *Szépnek szép lányt vett János feleségül.*

Ebben a dolgozatban nem foglalkozom főnévi csoportokba beágyazott predikátumok kérdésével.

„... this analysis entails that the *-ni* suffix found on Hungarian infinitival V-forms is not the spell-out of some [-tense/-finit] T, but is part of a bare V-form (created as a separate morph by the operation *fission* at Morphology... [ezen elemzés szerint a magyar infinitív igelalakokon megjelenő *-ni* szuffixum nem valamely [-tense/-finit] T kiírása, hanem a puszta igealak része (külön morfémaként a Morfológiában a *hasadás* művelete hozza létre)]” (Bartos (2002, 9. p.).

Mivel a zéró morféma az egyes szám harmadik személyű jelen idejű alak igék esetében fordul elő, ezért kell egy ettől független jelölő, ami a puszta igei státust (személyre és időre vonatkozó információk nélkül) fejezi ki. Az infinitívuszi klónt tartalmazó szerkezetekben a másolati példány önmaga nem is projektál, a kontrasztív topik fejcsatolt pozícióját foglalja el (ld. alább).

Hasonló a helyzet a névszói predikátumok esetében. Ezeknek nincs CASE jegye, de a zéró morféma ismét foglalt, ezáltal a nominatívuszi eset kifejezésére. Ezért egy default esetjelölőre van szükség, és ez a default eset lehet a magyarban a ’-nAk’ ragos alak.

Egyrészt tehát a klón az eredeti példánynak bizonyos jegyek specifikálása előtti tökéletes másolata (ily módon kettős alak), de a klónpárok alkotta láncban elegendő az időre és esetre vonatkozó információt csupán egyszer kifejezni. A fentiekből következik, hogy igei predikátumok ismétlésénél a klón csak infinitívuszi alak lehet függetlenül attól, hogy az eredeti példány időjeles vagy időjel nélkül alak volt-e. A névszói predikátumokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy feltételezhetően az igei fej ezekben az esetekben a létige (még akkor is, ha fonológiai időnként nem realizálódik), a névszó csupán ennek bővítménye. Ugyanebben a pozícióban álló névszók nem is tudnak megjelenni a tárgyalt szerkezetekben kontrasztív topikban:

(7) */*Diónak diót török*.

Erre a problémára a 2.2. fejezetben fogok visszatérni.

2. Másodlagos predikátumok

Ebben a szakaszban arra keresem a választ, hogy miért nem lehetséges azon másodlagos predikátumok klónozása, melyek nem igekötőt „rabló” elsődleges predikátumok mellett állnak, illetve, hogy az előbbi csoportba nem tartozó másodlagos predikátumok esetén milyen mechanizmus alapján képviseli az igekötő, és csak az, a predikátum eredeti alakját. Ezekre a kérdésekre elsősorban a klóntörles szabálya fogja megadni a választ. Az

alábbiakban bemutatandó mechanizmus eredménye lesz az is, hogy másodlagos predikátum klónozása esetén nem történhet igemozgatás sem tagadás, sem fókuszálás következtében.

2.1. Klóntörlés

Az 1.2. fejezetben vázoltam elképzelésemet arról, hogy a magyar kettős predikálás során a műveletben részt vevő predikátumok a numerációban milyen viszonyban állnak egymással. Ez alapján a klónozott predikátum két tagja a szintaktikai szerkezet különböző pontjain kerül beillesztésre, az egyik példány a megfelelő fejezőpozícióban, míg a másik kötelezően a kontrasztív topik pozícióban. A fentiekben azt is említettem, hogy a klón-párok láncot alkotnak. Ez kéttagú láncot jelent, az egyik példány a predikátumnak megfelelő szintaktikai beillesztés eredeti helyén, a másik a kontrasztív topikban áll. Ahogyan a lánc tagjai – egyéb (mozgatásos) esetekben is – a lánc fejét kivéve törlődnek a fonológiai formában, úgy a klón két példányát tartalmazó láncok esetében is megtörténik ez a törlés, ha ez nem okoz a deriváció szempontjából végzetes információvesztést.

Def. 2.: Klóntörlés szabálya

Klóntörlés:

1. α_x x-hez tartozó jegyhalmaz, α_{xK} x klónjához tartozó jegyhalmaz. φ_x az α_x -hez tartozó fonológiai reprezentáció, φ_{xK} az α_{xK} -hoz tartozó fonológiai reprezentáció.
2. Töröld a fonológiai komponensben φ_x -et akkor és csak akkor, ha $\varphi_x = \varphi_{xK}$

A fenti definíció 2. lépésében a törlés akkor alkalmazható, ha az eredeti predikátum a fonológiai formában nem különbözik a klón fonológiai megvalósulásától⁸. Ez csak a másodlagos predikátumok esetében lehet igaz. Egy elsődleges predikátum esetében ugyanis a mondat egyetlen TENSE jegyet ellenőrző elemét az adott predikátum finit alakja képviseli, tehát az, amelyik nem kontrasztív topikban jelenik meg. Elsődleges predikátum esetében a hasonmás (az „eredeti” predikátum) törlése következtében

⁸ A törlés akkor is végbemegy, ha az adott formákhoz különböző jegyértékek tartoznak. Így a beágyazott infinitívuszon hiába találunk TENSE jegyet (hogy valóban találunk-e, olyan kérdés, amivel ebben a cikkben nem foglalkozom), melyet klónozott párja nem fejez ki, a formai egybeesés mégis lehetővé teszi a törlést.

elveszne a jegyellenőrzéssel hozzáférhetővé vált információ, így a törlés nem valósulhat meg. Másodlagos predikátumok esetében a fonológiai forma azonosságából az időre vonatkozó információ kikövetkeztethető, így a klón hasonmása fonológiai tartalom nélkül maradhat. Ezért történhet meg, hogy másodlagos predikátumok esetében a kettős predikálás egybeeshet azzal a szerkezettel, ahol maga a predikátum mozog fel kontrasztív topik pozícióba:

- (8) a. *Láttam eltörni a vázát.*
 b. */Eltörni láttam a vázát.*
 c. **/Eltörni el láttam a vázát.*

Mivel a 'lát' ige nem vonzza maga elé másodlagos predikátumának igeikötőjét ((8c), (ld. 2.2. fejezet), ezért a szerkezetből nem állapítható meg, hogy az 'eltörni' predikátum-mozgatás vagy klónképzés következtében került kontrasztív topik pozícióba, hiszen bármelyikről legyen is szó, a lánc ige mögötti tagja teljes egészében törlődött. A két különböző mechanizmus jelentésbeli különbözőséget sem okoz.

Arra vonatkozóan, hogy a kettős predikálás során életbe lépő klöntörlés esetében valóban a TENSE jegy által hozzáférhetővé vált információ megőrzésének követelménye miatt maradnak az elsődleges predikátumok a szerkezetben, és hogy emiatt nem érintheti őket a klöntörlés szabálya, idegen nyelvű bizonyítékok is vannak. A németben szintén lehetséges kontrasztív topik pozícióban megismételni a predikátumot:

- (9) */Sehen sah ich.*
 Lát-Inf lát-Past én
 'Látni láttam'.

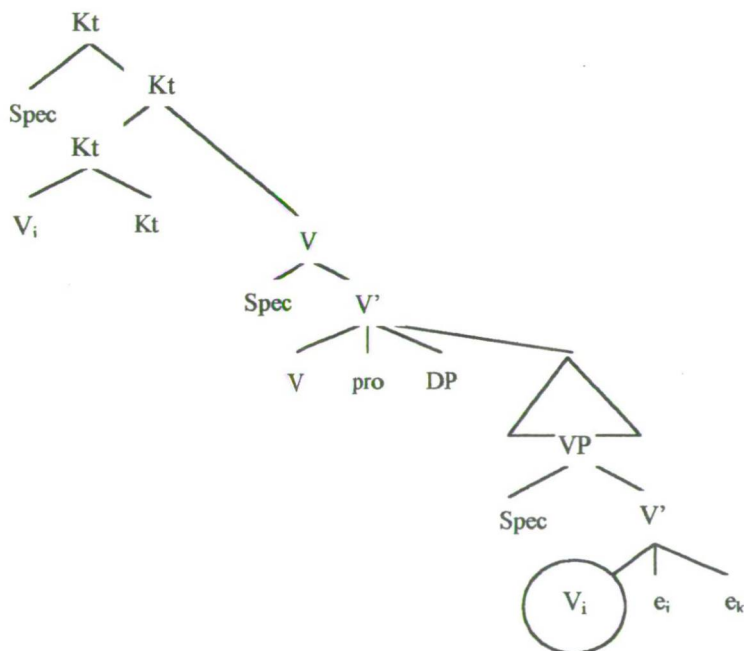
Míg (9) esetében a predikátum teljes alakja ismétlődik, addig a múlt időt segédigével kifejező szerkezetekben elég csak a TENSE jegyet ellenőrző segédigének az ismétlése, a predikatív fő a magyar infinit másodlagos predikátumokhoz hasonlóan törlődik, közben a mondat (időviszonyoktól független) eredeti értelmezése ugyanaz, mint (9)-ben⁹:

- (10) */Gesehen habe ich.*

2.2. Az igeikötő "túlélési technikája"

⁹ A német adatokért Németh Jánosnak tartozom köszönettel.

A (8) mondatban arra néztünk példát, amikor másodlagos predikátum klónozása és kontrasztív topikba emelése észrevétlen maradt. Ebben a fejezetben olyan szerkezeteket vizsgálunk, melyekben a másodlagos predikátum igekötője „túléli” a klóntörlést. Reményeim szerint ebben a fejezetben válik az is világossá, hogy a klónozott predikátum által létrehozott láncra milyen szerkezeti szabályok vonatkoznak, természetes módon következő az elméleti keret által kínált predikciókból. Az alábbi ágrajz a (8b) mondatához tartozó szintaktikai szerkezetet szemlélteti (csak a releváns csomópontok feltüntetésével)¹⁰:

¹⁰ Az ágrajz formai kényszerek miatt elnagyolt, nem tartalmazza pl. az inflexiók projekciók csomópontjait, az igei vonzatok V komplementum pozícióiban jelennek meg, megsértve a bináris fákra vonatkozó elvet. A bekarikázott csomópont fonológiailag törölt elemet jelöl. A szerkezetből látszik, hogy az ilyen mondatokban nincs jelentősége annak, hogy az i indexekkel jelölt két V között mozgatósi vagy klónozási reláció van, hiszen az adott elem eredeti helyén mindenképpen törölődik.

Gécseg (2001) szerint nem fejmozgásról, hanem „fonológiai rekonstrukcióról” van szó. Én ezt a verziót elvettem a rekonstrukcióban nem tapasztalható eset és finitségi különbségek miatt. Ezeket váltja ki az általános elméleti keret szempontjából talán nem kevésbé problémás klónképzés művelete.

A szerkezet megadja a magyarázatot arra vonatkozóan, hogy mi történik az igekötőt emelő igék esetében. Az igekötő-ige konstrukciónak aspektuális okokból van jelentősége (vö. Kiefer (1992), Alberti (1999)). Feltételezem, hogy az ige és az igekötő a szintaktikai szerkezetben egy csomópontot, azaz egy komplex fejet alkot, tehát az igekötős ige még mindig egy minimális kiterjesztésű V^0 fej, amely azonban két komponenst tartalmaz, melyek még a lexikonban kerültek egymás mellé¹¹. E szerkezeten belül ellenőrződnek az ige aspektus jegyei¹². Amennyiben az igének nincs saját igekötője, viszont a vonzataként szereplő másodlagos predikátumnak van¹³, akkor ez utóbbi igekötője is jegyellenőrzési viszonyba léphet az igével. Ez azonban már nem történhet meg V^0 fejpozícióban belül (hiszen az egy lexikonban generált csomópont), hanem egy feltételezett Asp fejhez csatolódik ige és igekötő is, hogy a jegyellenőrzés megtörténhessen¹⁴. Ennek a kiírás (spell out) előtt kell végbe mennie, hiszen az igekötőt a fonológiai formában is preverbális pozícióban találjuk. Így a fonológiai törlés, amit a klöntörlés szabálya vált ki, a kimozgatott igekötőt már nem érintheti. A kronológiai sorrend tehát azt eredményezi, hogy a klónozott infinitívusz törlődik, a fonológiai formában azonban a felmozgatott igekötő az ige előtt jelenik meg. Az alábbi ágrajz (1d) mondat szintaktikai szerkezetét ábrázolja:

¹¹ Az általam választott elemzéssel kapcsolatban ld. többek között Bródy (1991), Kiefer-Ladányi (2000).

¹² Ezen a helyen az aspektus jegyeknek a tartalmára vonatkozóan nem szeretnék bővebben kitérni. Ezek valószínűleg a mondat semleges olvasatában játszanak szerepet (a semleges mondattal kapcsolatban vö. pl. É. Kiss (1992, 1994), Komlósy (1992), Alberti-Medve (2002)). Az aspektus szempontú igekötő-mozgatással kapcsolatban ld. Alberti (1999).

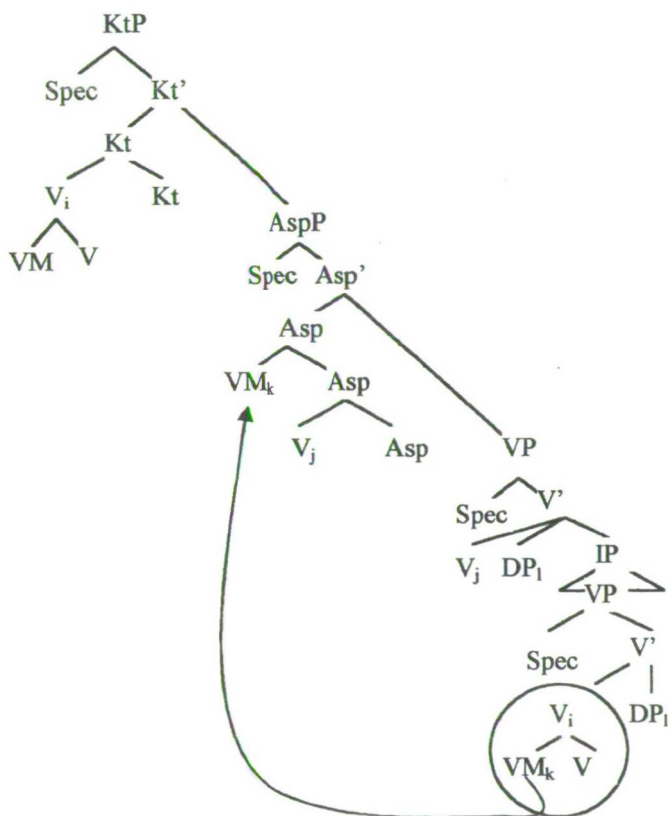
¹³ Gondot okoz azoknak az igéknek a kezelése, amelyek opcionálisan emelnek igekötőt.

(i) *Szeretném kidobni ezt a sok kacatot.*

(ii) *Ki szeretném dobni ezt a sok kacatot.*

A predikátumismétléses konstrukciókban az utóbbi verzióból képzett mondatok preferáltak, ezekben a hallgató könnyebben képes az információ visszakövetésére (hiszen az „eredeti” predikátumból megmarad az igekötő).

¹⁴ Kérdéses, hogy mi történik akkor, ha egy egyébként igekötőt emelő ige mellett nem jelenik meg felemelhető igekötő. Ebben az esetben vagy egy teljes predikatív vonzat mozog fel [VP, Spec]-be, vagy ha ez sem áll rendelkezésre, a lexikonból egy fonológiaiilag üres elem léphet ebben a pozícióban jegyellenőrzési viszonyba az igével, illetve ez utóbbi alternatívájaként megengedhető a diskurzus által default módon kötött aspektusjegy is.

Az aspektus alapú igezőtő-mozgatás a magyar nyelvnek olyan sajátossága, mely bizonyítékot szolgáltat a másodlagos predikátumok kontrasztív topikba való mozgatásának különböző lehetőségeire (hagyományos mozgatás + nyomtörés vs. klónképzés + klóntörés). Mivel más nyelvekben, ahol esetleg lehetőség van a kettős predikálásra, a másodlagos predikátumtő nem tartalmaz olyan összetevőt, mely a szintaktikai szerkezetben eltávolodhat eredeti helyéről, így mindig a predikátum teljes alakját érinti a törlési mechanizmus (pl. a németben ezért nem találunk példát beágyazott infinitívusz „kettős előfordulására”, bár feltételezésem szerint az elméleti lehetőség ott is megvan a másodlagos

predikátumok klónozására, hiszen a művelet – mint láttuk – elsődleges predikátumok esetében is végrehajtható).

Ez a szerkezet természetes magyarázatot ad a következő mondatok agrammatikus voltára is:

- (11) a. */*Megírni a leckét akartam meg.*
b. */*Megírni nem akartam meg a leckét.*

(11a) fókusz, (11b) pedig igetagadást tartalmaz és mindkét esetben agrammatikus mondatot kapunk. Ennek oka önmagában nem lehet a kontrasztív topik előfordulása, sem a kettős predikálás, hiszen más esetekben mind a fókuszálás, mind az igetagadás megengedett az ilyen szerkezetekben:

- (12) a. */Megírni a leckét irtam meg.*
b. */Megírni nem irtam meg a leckét.*

Az igetagadás és a fókuszálás abban egyezik meg a magyarban, hogy mindkét művelet az ige mozgását vonja maga után (É. Kiss (1996), (1998)¹⁵, Alberti-Medve (2002)). Míg (12)-ben ezt a mozgást nem előzi meg az igének fejcsatolt pozícióba (Asp) való mozgása (hiszen az ige és igekötő V^0 fejen belül egyeztet aspektusjegyek tekintetében), addig (11)-ben aspektuális okokból az ige először az Asp fejhez csatolódik, és ezek után önmaga már nem mozoghat tovább a Fejmozgatási Megszorítás következtében, azaz az ige „beragad” az AspP fejpozíciójába, és nem képes eleget tenni a fókuszálás és az igetagadás igemozgató követelményeinek, a mondat pedig végső soron agrammatikus szerkezetet eredményez. Jólformált tehát csak úgy lehet a szerkezet, ha az igekötő eredeti helyén, az infinitívusz előtt, fejcsatolt pozícióban marad, így viszont a klóntörlés (vagy a nyomtörlés) alkalmazása eltünteteti a fonológiai formából:

- (13) *Megírni a leckét akartam megírni.*

A fentiek alapján problémásnak tűnhetnek az olyan esetek, ahol van a mondatban másodlagos igekötős predikátum, és lehetséges a főmondatbeli fókusz és tagadás:

- (14) *Péter akarta megírni a leckét.*

¹⁵ Bár ezzel szemben ld. É. Kiss (2002)

A szakirodalom egy része (pl. Alberti – Medve (2002)) az igekötőt ilyen esetekben is ige elé mozgatott pozícióban ábrázolja, azaz az aspektusmotivált mozgatás megelőzi az ige fókuszba való kimoztatását. A fent bemutatott szerkezet azonban ezt éppen úgy lehetetlenné teszi a Fejmozgatási Megszorítás alapján, mint ahogyan azt a kettős predikálás kapcsán már bemutattam. Feltételezésem szerint sokkal inkább a helyesírás tükrözi a tényleges szerkezetet, és az ige fókuszálása során nem szükséges az igekötőnek és a főigének az AspP projekcióban találkoznia.

(15) *Péter akarta Marit meglátogatni.*

(15)-ben csak az igekötő helyben maradása mellett tételezhető fel a helyes szórend, mivel a tárgyi DP, 'Mari' nem előzhetne meg egy VP fölé AspP-be mozgatott igekötőt¹⁶. Így az igekötő csak az eredeti infinitívuszi [VP Spec] pozícióban maradhat¹⁷.

2.3. Igemódosítók

Ebben a fejezetben arra térek ki, hogy az igekötővel gyakran azonos pozícióban feltételezett igemódosítók szerkezeti helye hol keresendő a tárgyalt jelenségek függvényében.

Az eddigiek nyomán igekötő és igemódosító között az alábbi két fontos különbség fegyvelhető meg¹⁸:

¹⁶ Ez a hivatkozott szakirodalom szerint úgy oldható meg, hogy az illető DP egy [V' DP] köztes állapoton keresztül tovább mozog egy FP (fókusz projekció) és VP (e dolgozatban AspP) között található topikpozícióba (TP). Az operátorok sorrendjére vonatkozó szabály ugyanis azt mondja ki, hogy a topik – kvantor – fókusz sorrend az ige felszíni szerkezeti helye után újragenerálható. Nincs azonban független motivációja sem az ige felszíni pozíciójára vonatkozó kitételnek, sem a tárgyi DP soklépéses mozgatásának egy olyan topikpozícióba, ahol a mozgatásnak szemantikai következményei láthatóan nincsenek.

¹⁷ Ismét felmerül az a kérdés, hogy ilyen esetben miért nem kötelező az igekötőnek mozognia, ha egyszer az ige aspektus jegyeinek ellenőrzése során ez szükséges lenne. Nyitva hagyva a kérdést további kutatások számára, ezen a helyen csak annyit jegyzek meg, hogy a fókuszálás vagy a mondattagadás is képes lehet ezt a jegyellenőrzési kényszert kielégíteni, ha némileg más módon is, mint az igekötő. Alberti (1997) a Referencialitási Hatást vizsgálva mutat rá, hogy egyes diskurzus-operátorok, ha ellenőrizni nem is, de törölni képesek a vonzatokra vonatkozó referencialitási jegyeket. Az aspektuális keret, akárcsak a referencialitás ugyanakkor a semleges mondatértelmezés egyik kelléke (nem véletlen tehát, hogy épp a semleges olvasatot megszüntető diskurzus-operátorokhoz köthető a jegytörlés), így ebben az esetben is helyén valónak látom fókusz és mondattagadás aspektusjegy-törlő hatását.

¹⁸ Frazeológiai egységek különbözőképpen viselkednek ebből a szempontból (névtelen hozzászólás):

- (1) Igemódosító + ige elsődleges predikátumként nem ismételhető meg kontrasztív topikban, míg ige kötő ige igen (ld. (16a)).
- (2) Infinit ige kontrasztív topikba való mozgatása akkor sem jár igemódosítójának megismétlésével, ha egyébként a főige az igemódosítót maga mellé emeli. Ilyen esetekben az ige kötő mindig ismétlődik (ld. (16b)).

Emlékeztetőül (1e) és (1g) példamondatok, mint (16a-b):

- (16) a. **/Kenyeret venni kenyeret veszek.*
 b. **/Kenyeret venni kenyeret akartam.*

E két különbség elegendő annak feltételezéséhez, hogy az ige kötők és az igemódosítók alapvetően más pozícióban foglalnak helyet.

A fentiekben már utaltam rá, hogy a tárgyalt kommunikációs többletfunkcióval rendelkező szerkezetek esetében a kontrasztív topikban a mondatnak legfeljebb egy összetevője ismételhető, a nyomatékosítani kívánt predikátum. A klónozásnak nevezett művelet egy predikatív szerepű lexikai tételt érint, amely a művelet következményeképpen vonzatkeretében hasonmásának vonzatain osztozik. Predikátumok klónozása esetén a lexikon egy elemét lehet klónozni, ami a szintaktikai szerkezetben gyakorlatilag egy minimális kiterjesztésű egységet jelent. A létrejövő másolati példány pedig fejcsatolással kapcsolódik a kontrasztív topik projekció fejéhez. Az előző fejezetekben kísérletet tettem arra is, hogy – követve többek között Bródy (1991), Kiefer-Ladányi (2000) elképzeléseit – az ige kötő és ige egységének kétarcú viselkedését a lexikonban létrejövő komplex igei fej tulajdonságaival magyarázzam. Ez lehetővé teszi, hogy ige + ige kötő egy komplex V^0 fejként behelyettesíthető legyen egy összetevőként kontrasztív topik pozícióba.

(16a) mutatja, hogy ugyanez a feltételezés nem alkalmazható az igemódosító + ige egységre, ezek nem alkotnak egy összetevőt, következésképpen nem is foglalhatják el az egy szintaktikai elemnek fenntartott szerkezeti helyet. Igemódosító és ige feltehetőleg az ige kötőnél látottakhoz hasonlóan aspektuális okokból kerül egymás mellé, azaz az ige Asp jegyének ellenőrzési kényszere következtében, de míg az ige kötővel az

-
- (i) *Kezet mosni kezet mostunk.*
 - (ii) *Homlokon homlokon csókolta a múzsa.*

Ha elfogadjuk a frazeológiai egységek (ld (i)) kontrasztív topik-beli előfordulását, akkor az újabb problémákat vet fel a szintaktikai pozíció meghatározására vonatkozóan.

ige ezt a jegyet fejcsatolt pozícióban (mely lehet szintaktikai vagy lexikai művelet eredménye AspP vagy VP projekción belül), addig az igemódosítóval Spec-Head viszonyban ellenőrzi. Ez az ige saját módosítója esetén – és „rabolt” igemódosító esetén is – a [VP Spec] pozícióban történhet. AspP-re ebben az esetben gazdaságossági követelmények miatt nincs szükség, hiszen a rabolt igemódosító és ige között a jegyellenőrzés ugyanúgy megtörténhet a deriváció szempontjából feltétlenül szükséges VP projekción belül.¹⁹ Ez azért fontos, mert így megmarad az igemozgatás lehetősége akkor is, ha az ige aspektuális okokból már jegyellenőrzési viszonyba lépett valamely vonzatának igemódosítójával.

A fentiek magyarázatot adnak (2) megfigyelésre is, hiszen a lényeg itt is az, hogy, mivel igemódosító + ige nem alkotnak egy összetevőt, ezért másodlagos predikátum esetében sem kerülhetnek együtt a kontrasztív topik pozícióba.

Itt érdemes kitérni azokra a szerkezetekre, ahol az állítmánynak névszói összetevője ismétlődik (1a). Ez meglepő és meglehetősen problémás az eddigiek alapján, hiszen egy főnévi, melléknévi igemódosító éppen úgy [VP Spec] pozícióban áll, ahogyan az igemódosítók általában. Utóbbiakat azonban nem lehet a kontrasztív topik fejhez csatolni (17):

(1) a. /Bátornak Péter bátor.

(17) */Diónak diót törtem.

Némileg stipulatív módon – egyelőre jobb magyarázat híján – azt feltételezem, hogy ilyenkor az a kivételes eset áll elő, hogy a numerációhalmazban a névszó + létige konstrukció névszói elemére helyeződik teljes egészében a predikatív funkció. Így a klónozás során a névszói elemhez tartozó jegyhalmaz duplázódik (a klónképzés szabályának megfelelő megszorításokkal), majd a szintaktikai szerkezetben minimális

¹⁹ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy „rabolt” igeikötő esetében a VP-n belüli jegyellenőrzés nem járható út, ezért van szükség feltétlenül AspP-re. A Szigorú Ciklus Elv alapján ugyanis, ha egy csomópont végleges formában bekerül a szintaktikai szerkezetbe, akkor további (mozgatott) elemekkel már nem egészíthető ki. Mivel az igeikötő alapesetben V-hez csatolódik, erre csak a V-t domináló V' csomópont megjelenése előtt van lehetőség (saját igeikötő esetében még a lexikonban). A komplementumok azonban (így az infinitívuszi IP (és ezen belül VP) vonzat is) V' által dominált projekciók, ezért lehetetlen V komplementumainak belsejéből bármely összetevőt V-hez csatolni. Így ige és „rabolt” igeikötő között fejcsatolt pozícióban történő jegyellenőrzés csak egy VP feletti projekción belül valósulhat meg egy újabb fej (Asp⁰) megjelenése mellett. Ugyanez nem igaz a VP Spec pozíciót betöltő igemódosítóra, ahova – lévén, hogy V' feletti csomópont – az igei komplementumok megfelelő összetevői transzformálhatók.

elemként csatolódik a kontrasztív topik fejhez, a már tárgyalt default esettel. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag ugyanúgy viselkedik, mintha egy V^0 fej lenne. A klóntörlés pedig az eredeti alakot nem érintheti az eredeti és a klónpéldány eltérő értékű CASE jegyei miatt.

3. A kettős predikálás szemantikája

Ebben a fejezetben azt a fentiekben gyakran említett kommunikációs funkciót vizsgálom, amelyet a kettős predikálás kifejez. A fejezetben inkább csak ötletszerűen, formalizmust mellőzve teszek olyan állításokat, melyek megerősítését vagy cáfolatát további kutatásokra bízom.

A kontrasztív topikot sokan tanulmányozták abból a szempontból, hogy értelmezésében a fókusszal vagy inkább a topikkal rokon jegyeket mutat. Fókuszhoz hasonló ugyanis a benne megjelenő kontrasztív értelem, míg számos szintaktikai és szemantikai érv szól amellett is, hogy a topikra jellemző logikai alany-értelmezés referenciális és egyéb tulajdonságaival rendelkezik. Ezen a helyen ezekre a kérdésekre nem térek ki, mivel szervesen jelen dolgozat témájához nem kapcsolódnak (de vö. pl. Szabolcsi (1980), Kenesei (1989) Bűring (1997), Gyuris (kéziratban) stb.), de megjegyzem, hogy ebben a fejezetben elsősorban a szerkezet kontrasztív jellegével kívánok foglalkozni.

A kontrasztív topik szemantikája az egyes szintaktikai pozíciókat betöltő elemek referenciájához rendelhető alternatívák halmazához kapcsolódik. A kontrasztív topikot tartalmazó mondat értelmezésénél figyelembe kell venni a kontrasztív topikban jelölt entitás alternatíváit. Ezen túl az értelmezés során a mondat komment részében szereplő ún. asszociáltakat kell alternatíváik szempontjából megvizsgálni. A kontrasztív topik asszociáltja(i) az(ok) az irtóhangsúlyt viselő összetevő(k), mely(ek) a mondatban a kontrasztív topik (és az őt követő topikok) mögött áll(nak):

- (18) a. _[KT]János] '*forrón szereti a levest.*
- b. _[KT]János] '*mindenkit szeret.*
- c. _[KT]János] '*nem szereti a levest.*
- d. _[KT]János] '*szereti a levest.*

(18a-d) mondatok mindegyikében egy irtóhangsúlyos összetevő követi a kontrasztív topikot, ez lehet fókusz (18a), kvantor (18b) igetagadás (18c) vagy hangsúlyos (fókuszált) ige (18d).

Kálmán et al. (2001) szerint "... lehet legalább egy olyan entitás a

kontrasztív topik által megnevezett entitás alternatívái közül, amelyre a mondat komment részében megnevezett tulajdonság egy alternatívája igaz”.

Ebben a részben csak azokat a szerkezeteket vizsgálom, amelyekben része a hangsúlyos ige a kontrasztív topik asszociáltja. Az elemzés azonban kiterjeszthető a fókusz és kvantor által reprezentált asszociáltakat tartalmazó szerkezetekre is (ezekről ld. elsősorban Szabolcsi (1980), Kenesei (1989), Alberti-Medve (2000) és Gyuris (kéziratban)).

A transzformációs szintaktikai szakirodalom egy, a kontrasztív topik szemantikai és fonológiai reprezentációját egy üres funkcionális fejben helyet foglaló operátornak, a kontrasztív topik operátornak tulajdonítja. Ez az operátor tölti ki a Kt projekció fejét, melynek Spec pozíciójába mozgatóssal kerül a kontrasztív topik értelmezést nyerő összetevő (bővebben ld. pl. Alberti-Medve (2000)).

- (19) a. [_{Kt} Péter] *eljött*.
b. [_{Kt} Elaludni] *akartam*.
c. ?[_{Kt} Megvenni egy szép ruhát magadnak] *azt akartál volna*
(, de keményen dolgozni bezzeg nem.)

(19) példamondatok azt illusztrálják, hogy bármilyen típusú argumentum bekerülhet kontrasztív topik pozícióba, így az lehet individuum (19a), tulajdonság (19b) vagy propozíció (19c) is. Minden esetben igaz, hogy a fent idézett definíció szerint, bármi legyen is a kontrasztív topikban, az általa jelölt entitás alternatívái közül legalább egyre fennállhat az asszociáltak halmazához tartozó alternatívák közül legalább egy. Az elsődleges predikátumra megfogalmazható alternatívák összességét a predikátum negációja jelenti. Ami minden esetben igaz a „normál” kontrasztív topikot tartalmazó mondatokra az az, hogy a kontrasztív topikba kerülő összetevő a mondatban argumentumszerepet tölt be.

Láttuk, hogy a szintaktikai szerkezetben különbség van a két típus között: „normál” kontrasztív topikok a projekció Spec pozíciójában, a klónozott kontrasztív topikok fejcsatolt pozícióban ábrázolhatók. A „normál” kontrasztív topik képzéssel szemben a lexikai klónozás éppen a mondat valamely predikátumát érinti. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kontrasztív topikban előforduló összetevő önmaga ne lehetne egy másik predikátum argumentuma, de ez egyáltalán nem szükséges, szemben a kontrasztív topikba emelés „normál” típusával:

- (20) a. *Megírni megírtam a dolgozatot.*
 b. *Megírni meg akartam a dolgozatot.*

(20a) mondatban a kontrasztív topikban az elsődleges predikátum klónját találjuk, ilyenkor az asszociált alternatíváinak halmaza éppen egybeesik a kontrasztív topik alternatíváinak halmazával²⁰. Ezért az ilyen mondatok implikatúrája az, hogy létezik egy olyan predikátum, mely az adott predikátumnak a diskurzusban alternatívája lehet, és ez igaz vagy nem igaz (attól függően, hogy a mondatban szereplő predikátum negált vagy nem) a vizsgált predikátum argumentumaira. A konkrét mondat például abban az esetben igaz, ha van egy olyan, a *dolgozatra* vonatkoztatható predikátum, amely nem igaz az aktuális szituációban (pl. *Megírni megírtam a dolgozatot, de még nem adtam le.*).

((20b) esetében a klónképzés a másodlagos predikátumot érinti, ebben az esetben a másodlagos predikátum alternatívájára lesz igaz az elsődleges predikátum által megfogalmazott tulajdonság negációja (azaz van egy olyan a dolgozatírással szembeállítható cselekvés, amelyre nem igaz az *akartam* predikátum). Mivel ilyenkor a predikátum egyben az elsődleges predikátum argumentuma is, ezért alávehető a kontrasztív topik emelés műveletének is:

- (21) [_{KT} *Megírni*] '*akartam a dolgozatot.*

(20b) és (21) között nehéz jelentéskülönbséget felfedezni. Mindkettőben a másodlagos predikátum egy alternatívájára igaz a főpredikátum egy alternatívája (pontosabban annak tagadása). A különbség tehát abban áll, hogy míg (20b) esetében a művelet az összetevő predikatív funkciója miatt volt legitim, addig (21)-ben éppen argumentumszerepe tette lehetővé számára a kontrasztív topik pozíció elfoglalását. A szintaktikai szerkezeten kívül (az igekötő megjelenése a főpredikátum előtt) semmi nem jelzi, hogy két különböző művelet történt. Így lehet az, hogy bizonyos esetekben (pl. igekötő nélküli másodlagos predikátumok esetén) a két művelet egybeesik, és köztük az értelmezés sem tud különbséget tenni.

²⁰ Azaz teljesen mégsem. Az időjeles predikátum alternatívája ugyanis önmaga negációja, míg a kontrasztív topikban álló infinit másolati példányé egy – a kontextusban alternatív tulajdonságként vagy relációként hozzáférhető – predikátum. Tehát a kontrasztív topikban álló predikátum egy másik predikátumot vezet be, míg "eredeti" párja egy erre vonatkozó negációt.

4. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban az általam kettős predikálásnak nevezett szerkezeteket vizsgáltam. Feltételeztem, hogy az egyrészt kontrasztív topik, másrészt valamely elsődleges vagy másodlagos predikátum pozícióban álló elemek láncot alkotnak ugyan, de ezek a láncok nem a klasszikus módon, mozgatas útján keletkeznek, hanem a lexikai tételnek a másolása (klónozás) során jönnek létre. A lánc tagjai egy esetben ellenőrzik a TENSE vagy CASE jegyet. Ez azt eredményezi, hogy elsődleges predikátumok is infinit (vagy – nAk ragos) alakban ismétlődnek kontrasztív topik pozícióban.

A másik kapcsolódó művelet a klóntörlés mechanizmusa, mely – a mozgatas szabályaihoz hasonlóan – törli a felesleges (és törölhető) láncszemeket. Ennek során törlődnek a másodlagos predikátumok eredeti alakjai, kivéve a korábban már az elsődleges predikátum elé felmozgatott igekötőt, mely egy funkcionális Asp fejhez csatolódva ellenőrzi a szintén ehhez a fejhez csatolt igének (elsődleges predikátum) aspektus jegyeit. A Szigorú Ciklus Elv alapján az ige önmaga már nem mozoghat tovább, így az igemozgatást kiváltó fókuszálás és igetagadás műveletei ezután agrammatikus mondatokat eredményeznek. A törlés az elsődleges predikátumokat az értelmezhető TENSE (vagy CASE) jegyük miatt nem érintheti.

A fent bemutatott mechanizmusok működése alapján bizonyítható, hogy az igekötők és igemódosítók pozíciója eltérő, előbbieket az igével egy komplex V fejet 0, utóbbiak VP-n belül Spec-Head viszonyban állnak az igével.

Végül kísérletet tettem arra, hogy a kettős predikálás szemantikáját a kontrasztív topik kapcsán ismert elemzések alapján vizsgáljam. Követve azt a feltételezést, hogy a kontrasztív topik értelmezéséhez szükséges alternatívák halmaza feletti műveletekről van szó, megvizsgáltam, hogy az alternatívák a mondat mely összetevőikhez kapcsolódnak. A kontrasztív topik operátor alapesetben a mondat valamely argumentum szerepű összetevőjét várja a kontrasztív topik projekció Spec pozíciójában, a klónképzéssel keletkezett kontrasztív topik predikátumok és nem argumentumok alternatíváit vezeti be. Mivel a másodlagos predikátumok egyszerre viselkednek predikátumként és argumentumként is a mondatban, ezért szintaktikai és szemantikai szerkezetük a két különböző esetben nem feltétlenül különbözik egymástól.

Hivatkozások

- Alberti Gábor: 'Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences'. In: *Acta Linguistica Hungarica* 44. (3-4), pp. 341 – 362., 1997.
- Alberti Gábor: 'Climbing for Aspect – with no Rucksack'. *Ötveny Language Contact Conference*, október 7-10., handout, 1999.
- Alberti Gábor – MEDVE Anna: 'Focus Constructions and the "Scope Inversion Puzzle" in Hungarian'. In: Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian* 7., pp. 93-117., JATE Szeged, 2000.
- Alberti Gábor – MEDVE Anna: *Generatív nyelvészeti gyakorlókönyv*. Janus/Books Budapest, 2002.
- Bartos Huba: 'Root Infinitives'. In: Kenesei István – Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian* 8., Szeged, pp. 11-38, 2002.
- Brody, Michael: 'Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field'. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian* 3. 95-121., JATE Szeged, 1991.
- Büring, Daniel: *The meaning of Topic and Focus. The 59th Street Bridge Accent*. London, New York, Routledge, 1997.
- Gécseg Zsuzsanna: 'A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról'. In: *Magyar nyelv*, 2001.
- Gyuris Beáta: *The Semantics of Contrastive Topics in Hungarian*. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest, kéziratban
- Chomsky, Noam: *The Minimalist Program*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1995.
- Kálmán László et al.: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.* [Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI.], Tinta Könykiadó, Budapest, 2001.
- Kenesei István: 'Logikus-e a magyar szórend?' In: Szépe György – Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII., pp. 105-152., Budapest, 1989.
- Kiefer Ferenc: 'Az aspektus és a mondat szerkezete'. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan I. Mondattan*, pp. 797-886., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária: 'Az igeekötők'. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan III. Morfológia*, pp. 453-518., Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
- É. Kiss Katalin: 'Mondattan'. In: *Új Magyar Nyelvtan*, pp. 17-184, Osiris Kiadó, 1998.

- É. Kiss Katalin: *Az igeekötők viselkedésének egy újabb magyarázata*. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A Magyar Nyelv Leírásának Újabb Módszerei V.*, Szeged, 2002
- Komplósy András: *Régensek és vonzatok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan I. Mondattan*, pp. 299-528., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szabolcsi Anna: *Az aktuális mondattagolás szemantikája*. In: *Nyelvtudományi Közlemények 82.*, pp. 59-83., Budapest, 1980.

A MAGYAR MŰVELTETŐ SZERKEZET ESETKIOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

1. Tipológiai bevezető

A nyelvek közötti összehasonlító vizsgálatok hálás témája a műveltetés. Ennek fő oka az a formai (morfológiai, szintaktikai) és tartalmi (azaz jelentésbeli) sokszínűség, amely olykor nemcsak két vagy több nyelv lehetséges megoldásainak egybevetésével, hanem egy-egy nyelv belső kifejezésbeli gazdagságának föltárásakor is megmutatkozik. A magyar műveltető szerkezetekkel és igeképzéssel foglalkozó újabb írások láthatóan fölismerték a kérdés jelentőségét, távlatait, mindazonáltal a hazai szakirodalom adósságaira, hiányosságaira kénytelenek föl hívni a figyelmet (Mikola 1999: 109; Komlósy 2000). Az a különös helyzet állt ugyanis nálunk elő, hogy a leíró nyelvészet korábbi csekély érdeklődése folytán elsősorban a nemzetközi, nemegyszer a magyar nyelvre is hivatkozó kutatási eredmények szembesítették napjainkra az itthoni szakembereket a műveltetésben rejlő problémákkal.

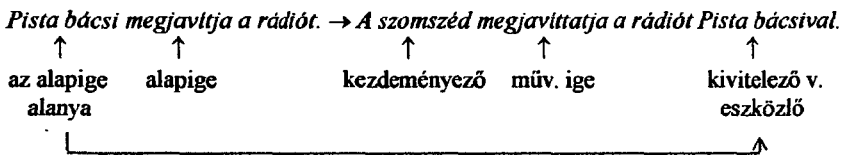
Ebben a dolgozatban a kínálkozó részterületek közül a műveltető ige bővítményszerkezetét, az esetadást meghatározó feltételeket, illetőleg az erre vonatkozó szabályáltalánosításokat igyekszem áttekinteni, egymással és a nyelvi adatokkal összevetni, nagyobb súllyal kezelve a nyelvhasználat bizonyos jellegzetességeit, melyeket a ma elfogadott levezetés inkább csak kivételként tart számon. Mielőtt azonban mélyebben belemerülnénk a magyar adatok tárgyalásába, nézzük meg bevezetésként, hogyan vetődik fel ugyanez a kérdés a tipológiai tanulmányok tükrében, vagyis: milyen tendenciák jellemzik a világ nyelveit.

Formai oldalról három alapvető kifejezési módja van a műveltető eseménynek, nevezetesen az (i) analitikus (vagy szintaktikai), a (ii) morfológiai (szintetikus), valamint a (iii) lexikai (szuppletív) (vö. Comrie 1985: 331–2; Ackerman 1992; Komlósy 2000: 223–7). Az analitikus szerkesztés azt jelenti, hogy az evvel operáló nyelv olyan szintaktikai szerkezetet — a ragozó nyelvek szemszögéből: körülírást — alkalmaz, amelyben önálló predikátum fejezi ki a műveltető jelentést (illetőleg: különböző predikátumok a különböző jelentésárnyalatokat), és így megmarad az alapige alaki önállósága. Ez a mintája például az angol műveltetésnek, de másodlagosan él vele a szintetikus típusba

tartozó magyar nyelv is, egyebek mellett az *eléri/hagyja, hogy...*, *ráveszi/kényszeríti* stb. igék segítségével. A morfológiai műveltetés során derivációs (képzési) folyamat megy végbe, melynek nyomán a kiinduló ige összeolvad valamilyen, a műveltetés kifejezésére szakosodott morfémával (a magyarban legtöbbször a *-(i)At*-tal). A harmadik megoldás kiterjedtebb méreteken nem gazdaságos, hiszen külön (megtanulandó) alakpárokkal terheli meg a lexikont, az alapige mellé önálló lexéma státusú műveltető igét rendelve. Mégis, szinte minden nyelvben van (igaz, az említett okból inkább csak szórványos) példa rá: *meghal* — *megöl, jön* — *hoz/(ide)hív, sir* — *(meg)rikat* stb.

Tartalmi szempontból általában szintén három főbb jelentésárnyalat között szokás különbséget tenni a műveltetés fogalmán belül (l. Hetzron i. m. 371–6; Komlósy i. m. 216–28): a (i) kauzativ (*indul/indít, fullad/fullasz, forr/forral, forog/forgat, érik/érel, fő/főz, robban/robbant* stb.) egy esemény megtörténésének előidézését jelenti; a (ii) faktitív (*beszereltet* vmit vkivel, *gyakorlatoztatja* a katonákat, *megtornáztatja* a gyerekeket stb.) valamilyen cselekvés megtétele valakivel; míg a (iii) permisszív árnyalat (*sütteti* a hasát a napon, *kifolyatja* a vizet a kádból stb.) úgy írható körül, mint megengedni valaminek (ill. nem akadályozni meg), hogy kifejtse a rá jellemző aktivitást. Joggal beszélhetünk tehát a magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságáról: mindhárom tartalmi és mindhárom formai csoportot szemléltetni tudtuk magyar példák segítségével.

A derivációt alkalmazó szintetikus szerkesztési típus főleg azért von-
ta magára a tipológusok figyelmét, mert a morfológiai művelet változásokkal
jár az ige argumentumstruktúrájára nézve: megjelenik egy új, az alapmondat-
ban kifejezett eseményhez képest külső szereplő, magára véve az alany gram-
matikai jegyét, s eközben az eredeti alany szerepe megváltozik, más esetben
kerül. A terminológiát ismét magyar példán keresztül mutathatjuk be a legeggy-
szerűbben:

1. ábra
A produktív műveltetés terminológiája

Tipológiai összevetésben a kivitelező/eszközlő esetváltása sok hasonlóságot mutat a nyelvekben. Kézenfekvő például, hogy az alapige vonzatkere-
te (tárgyas/tárgyatlan volta stb.) kényszereket szab, továbbá, hogy a nyelvek
általában nem szokták ugyanazt az esetet (főleg nem az alanyesetet) két kü-
lönböző argumentum számára elérhetővé tenni egy mondatban. Ezt végiggon-
dolva javasolta Bernard Comrie (1976: 263) úttörő munkájában azt az általá-
nos sémát, amely a főbb szintaktikai pozíciók hierarchiájára épül. Eszerint az
alapmondat alanya a hierarchiában soron következő, más bővítmény által le
nem foglalt vagy egyéb nyelvspecifikus korlátoktól nem tiltott vonzatot kapja
meg a művelet végén, az alábbi rendnek megfelelően:

alanyeset > direkt tárgy > indirekt tárgy > más függő összetevő

Az így vázolt, univerzálisnak tekintett strukturális magyarázat illusztrálására
gyakran a török nyelv példáját hozzák föl, ugyanis a törökben az intranszitiv
alapige kivitelezője mindig tárgyesetű, a tranzitív mindig dativusba kerül, a
ditranzitív (amely direkt és indirekt tárgyat is tartalmaz) vagy szintén dativus-
szal (ennek grammatikalitási megítélése nem egyöntetű), vagy a *tarafından*
posztpozícióval van jelölve, mindenesetre nem zavarja az esethierarchia-elvű
levezetést más, keresztező szempont (Comrie 1976: 263; Uő., 1981: 176).

A későbbi, kiterjedtebb nyelvközi vizsgálódások révén azonban már
az 1980-as évek elejére világossá vált, hogy számos nyelv adatai kihívást je-
lentenek a csupán formai kritériumra támaszkodó eredeti elképzelés számára,
mivel szemantikai árnyalatbeli különbségek gyakran eltérő esetkiosztással
párosulnak (Saksena 1980; Cole 1983; Comrie 1981; 1985). A szóban forgó
szemantikai különbség tisztázásában nagy érdemeket szerzett Hetzron (1976:
394) a *köhögtet*-féle magyar igékkel kapcsolatos megfigyelésével, mely szerint
köhögtetni egy gyereket személyes segédlettel, például a hátát ütögetve lehet,
köhögtetni valakivel viszont úgy, ha megkérjük, hogy tegyen így (például az
orvosi vizsgálat részeként).

Hetzron felismerése illeszkedik ahhoz a mintához, amelyet egyebek
mellett a japánban, az Indiában beszélt kannadában vagy a bolíviai kecsuában
is megtaláltak, és amelyet Comrie (1981: 166–7; 174–6) úgy jellemez, mint
fokozati eltérést a kivitelezőnek a végzett cselekvés fölötti kontrolljában
(„degree of control retained by the causee”). A japán szakirodalmi vándorpél-
da esetében az alapige intranszitiv, és az *o*-val jelölt direkt tárgyeset (DT) áll
szemben a *ni*-vel jelölt, az esethierarchiában alacsonyabb rangú esettel (IT),
amely az indirekt tárgyak és passzív ágensok kifejezésére szolgál:

- (1) a. *Taroo ga Ziroo o ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo DT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo kényszerítette Ziroot, hogy menjen.'
 b. *Taroo ga Ziroo ni ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo IT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo megkérte/rávette Ziroot, hogy menjen.'

Az összehasonlítás kedvéért álljon itt a szintén sokat idézett török adat, amely azt mutatja, hogy a kétféle jelentést a török beszélő nem tudja alternatív esetválasztással megkülönböztetni (Comrie 1976: 263; 1981: 168–9; 1985: 331):

- (2) *Hasan öl-dü.* → *Ali Hasan-ı öl-dür-dü.*
 Hasan meghal-MŰLT Ali Hasan-ACC meghal-MŰV-MŰLT
 'Hasan meghalt.' 'Ali Hasan halálát okozta/megölte Hasant.'

A dravida nyelvcsalád déli ágába tartozó kannada nyelv annyiban más, mint a magyar és a japán, hogy nem az intranszitiv, hanem a tárgyas igék műveltetésekor él a szóban forgó különbségtétellel, illetőleg, hogy az ellentét a dativus (DAT, kevesebb kontroll) és az eszközeset (INSTR, nagyobb kontroll) között áll fenn:

- (3) a. *Avanu nanage bisketanmu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-DAT kétszersült eszik-MŰV
 'Megettetett engem kétszersülttel.'
 b. *Avanu nanninda bisketanmu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-INSTR kétszersült eszik-MŰV
 'Rávettem/elérte, hogy megegyem a kétszersültet.'

A bolíviai kecsuában szokatlan módon két tárgyesetű bővítmény is állhat a mondatban a nyelvtani helyesség sérelme nélkül, ami lehetővé teszi az accusativus/instrumentalis kettősséget tranzitív bázisú esetváltásnál is (l. Saksena i. m. 820):

- (4) a. *Nuqa Fan-ta rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-ACC kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Juannal vitettem a követ.' (kényszerítve)

b. *Nuqa Fan-wan rumi-ta apa-či-ni.*

én Juan-INST kö-ACC visz-MŰV-1SG.

'Rávettem/megkértem Juant, hogy vigye a követ.' (kényszer nélkül)

Az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságán kívül van egy másik, széles körben elfogadott szemantikai paramétere a műveltetés tipológiájának: ez pedig az eszközlő és az akció végrehajtása közötti közvetlenség/ közvetettség, amelyet leginkább a szuppletív formák kapcsán szoktak emlegetni (*eltörni* vmit vs. *előidézni* vagy *nem akadályozni meg, hogy eltörjön; megölni* vkit vs. *a halálát okozni* stb.). Comrie (1985: 333) úgy látja, hogy a közvetettség — direkt műveltetés skála korrelál az analitikus — morfológiai — lexikai kifejezés mód skálájával. Ez persze csak azzal a kitételrel lehet igaz, hogy az analitikus szerkezet lehetséges műveltető predikátumai közül kizárjuk a *kényszerít* jelentésével rokon igéket, azon kívül nehéz a hipotézist ellenőrizni, mert nem könnyen találunk olyan nyelvet, amelyben ugyanahhoz az alapigéhez társíthatnánk analitikus, szintetikus és szuppletív megfelelőt is, tudniillik a szuppletív formák a nyelvi ökonómia végett rendszerint blokkolják a produktív képzést (vö. Komlósy i. m. 226–7). Talán mégis ilyen a magyarban az *elérte/rábeszélte, hogy hazautazzon* (indirekt módon) — *hazautaztatja* (pl. saját költségén) — *hazaviszi* (ő maga); a *ráveszi, hogy beszéljen* — *beszélteti* — *faggatja*, vagy a *megkéri/elintézi, hogy nyilatkozzon* — *nyilatkoztat vele* (megkérve, rábeszélve) — *nyilatkoztatja* (mint riporter, személyesen) — *meginterjúvolja* (ez a legközvetlenebb).

2. Az esetkiosztás szabályai a magyarban

Figyelembe véve az esetek univerzálisnak tekintett erősorrendjét, az első észrevétel, amelyet a produktív magyar műveltető szerkezet esetjelölésének szabályairól tehetünk az, hogy a tárgyeset mellett a magyar nem a dativus-t, hanem az eszközesetet alkalmazza tranzitív alapige képzésekor. Mindez azért is meglepő, mert Mikola tudósítása szerint az uráli nyelvek is többnyire a dativus-szal élnek, kivéve a finnt. Mint Mikola (1999: 115) írja: „amikor a kettős akkuzatívusz elkerülése végett a causee-t dativuszba tesszük, a motiváció morfoszintaktikai. Más a helyzet az eszközhatározó használata esetében: ilyenkor a motiváció szemantikai tényezőkkel függ össze. A kifejezés módját az befolyásolja, hogy az eszközlő/kivitelező alany, a causee milyen mértékben ura cselekedetének,

menyire számít az együttműködésére a kezdeményező alany”¹. Ehhez hozzátehetjük Saksena (1980) és Cole (1983) megfigyelését arról, hogy a tárgy- és részesesetű kivitelezők általában patiens-jellegűek, míg az eszközesetűek inkább ágensesek. Azt is érdemes lenne azonban megvizsgálni, hogy nyelvünkben az eszközeset szerepeltetése a dativus helyett nincs-e kapcsolatban a *-nek* alaki megterheltségével, illetőleg azzal a ténnyel, hogy a dativus a magyarban strukturális eset, így kevésbé alkalmas tematikus szerep kifejezésére, mint az inherens eszközeset².

A magyar grammatikai leírások másik tisztázatlan kérdése a Hetzron által megfigyelt, *köhögiet* típusú példák státusa. Nem teljesen nyilvánvaló ugyanis, milyen körre terjed ki ez a változó, sőt még arról is eltérő vélemények lehetnek, hogy mi számít grammatikus vagy köznyelvi formának, és mi nem (vö. Hetzron 1976: 371; Ackerman 1994: 537). A továbbiakban ezt a kérdést járjuk körül részletesebben. Első lépésben tekintsük át a versengő leírásokat, amelyekben egyúttal a tipológiai bevezetésben látott esethierarchia-elvű, illetőleg szemantikai paraméterekkel is számoló megközelítések vetélkedését láthatjuk visszaköszönni.

2.1. Hetzron szabályáltalánosításai

A hazai szakirodalom említett adóssága megmutatkozik például abban, hogy régebbi leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) egyáltalán nem szenteltek teret ennek a fontos és érdekes grammatikai kérdésnek. Hetzron tipológiai indíttatású tanulmánya foglalkozik először részletesen az esetváltást meghatározó feltételekkel, és az alábbi, rangsorolt szabályokat állítja föl (i. m. 292–6).

A) Eszközesetbe kerül a kivitelező, ha már van a mondatban tárgyesetű összetevő (vagyis az alapige tárgyas volt):

(5) a. *Levelet irattam a fiúval/*fiút.*

b. *Megcsináltattam az órát az órással.*

B) Egyéb tárgy hiányában tárgyesetű az eszközlő, ha a műveltetés megengedő-előidéző jelentésű, vagy egy fennálló lehetőséget hasznosít (permisszív tartalom):

¹ Ahogy az a Mikolától vett idézetből is látszik, a magyar szakirodalomban a *kivitelező*, *eszközlő*, illetőleg a *kezdeményező* terminusok mellé gyakran odateszik az „alany” szót is. Ez a használat azonban az *alany* szokásos grammatikai jelentésének besugárzása miatt félrevezető lehet, ezért tartózkodni fogok tőle.

² Ez utóbbi felvetésért Kenesei István professzornak tartozom köszönettel.

(6) *Csurogtattam a vizet/*vizzel.*

C) Tárgyesetű a kivitelező akkor is, ha élő, az alapige intranszitiv, és a műveltető forma a *meg-* igekötő révén fejezi ki a hatékonyságot, a cselekvés tényzerűségét (perfektivitás):

(7) a. *Megsétáltattam a fiút/*fiúval.*

b. *Megtelefonáltattam a fiút/*fiúval.*

c. *Megnevettettem a fiút/*fiúval.*

D) A már megelőlegezett (és egyben a legproblematisabb) csoport: ugyancsak intranszitiv alapú képzésnél a kivitelező eszközesetű, ha a műveltetés instrukció által valósul meg, míg ha a kezdeményező direkt módon közreműködik, vagy indirekten, nem az akció végrehajtására utaló instrukcióval, akkor tárgyesetű forma jelenik meg:

(8) a. *Köhögtettem a gyerekekkel.* (megkérve, hogy tegyen így)

b. *Köhögtettem a gyereket.* (direkt módon beavatkozva)

c. *Az árokba pisiltettem a gyerekekkel.* (megengedve, odaküldve)

d. *Az árokba pisiltettem a gyereket.* (személyesen felügyelve)

e. *Lemondattam vele az elnökségről.* (utasítást adva neki)

f. *Lemondattam őt az elnökségről.* (kényszerítve/
előidézve a megfelelő szituációt)

g. *Az orvos mindennap egy órát sétáltatott vele.* (orvosi instrukció)

h. *Az ápolónő mindennap egy órát sétáltatta őt.* (felügyelve rá)

Előzetesen értékelve Hetzron szabályait elmondható, hogy többféle tényezővel számol a vonzat végső formájának kialakításában: strukturálissal és szemantikai jellegűvel egyaránt. A C) feltétel azonban redundánsnak látszik (miért kellene külön szabály a *meg-* igekötős igéknek, illetőleg mi a helyzet a többi igekötő viselkedésével?), D) esetében viszont úgy vélem, jó úton jár a példapárok közti értelmi különbség bemutatásakor, ám kissé körülményesen, nem elég pontos terminusokban fogalmaz. Vannak azonkívül olyan igék, amelyeknél a D) szabály értelmében *-veI* ragos vonzatot várnánk, ha instrukció-

adásról van szó, mégsem ezt támasztja alá a használat (pl. *leül-tet* vkit/*vkivel, *pihentet* vkit/?vkivel, *siettet* vkit/*vkivel). Hogy miért nem, arra a javasolt levezetés ismertetése után, a 2.4. pontban visszatérek.

Hetzron intuícióját megerősíti Ackerman (1992; 1994) is, aki azt a háromirányú szemantikai ellentétet hangsúlyozza, amely egyfelől a D) kritérium alapján a direkt és indirekt párok, másfelől a C) kritérium alapján a direkt műveltetésen belül a perfektív (*meg-* igekötős) és folyamatos (igekötő nélküli) párok között áll fenn, utóbbiban az eredeti proposíció tagadható voltát illetően:

- (9) a. *Az orvos pisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*
 b. **Az orvos megpisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*

További tanulságos megfigyelés Ackermantól, hogy gyógyszerek vagy más vegyi anyagok [és (10b)-t látva tegyük hozzá: bizonyos társadalmi gyökerű motívumok] szintén előidézhethetnek műveltető eseményeket:

- (10) a. *A gyógyszer/kóla pisilteti a gyereket.*
 b. *A divat veiktözteti az embereket.*
 (Heti Világgazdaság, 1995. szept. 23., 49. o.)

A gyógyszer, kóla, divat stb. a magyarban — a tárgyesetből ítélve — közvetlen kiváltó okoknak, nem instrukcióadóknak minősülnek, ami a szervezetben oldódó anyagoknál természetes, a divat esetében talán kevésbé. Mindazonáltal az efféle alanyok nem ágensek, ezért használati körük is meglehetősen korlátozva van. A perfektivitás mint szempont pedig egyelőre nem tudni, hogy lényeges szerepet játszik-e a vonzaválasztásban.

2.2. Komlósy esethierarchia-elvű megközelítése

Komlósy (1992: 442) elemzése nyomán az újabb hazai szakirodalomban (ÚMNYt. 256–7; Komlósy 2000: 252; Keszler 2000: 86–7) a Hetzronénál egyszerűbb, tisztán formai kritériumra hivatkozó levezetés vált elfogadottá, amelyet maga Komlósy ekként összegez:

- (11) a. Ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciója szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:
János dolgozik. → Feri dolgoztatja Jánost.

b. Ha az alapige tárgyias volt, akkor alánya a műveltető ige mellett -val/-vel ragos vonzattá válik (Az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál.):

János levelet ír. → Feri levelet írat Jánossal.

A (11)-ben megfogalmazott általánosítás tehát mindenekelőtt egzakt, strukturális jegyet használ föl: az alapmondat intranszitiv/tranzitív voltát és a Comrie által vázolt esethierarchia elvét. A megoldás egyszerűsége folytán rokonszenves, mégis úgy vélem, Mikola (1999: 110) joggal kifogásolja, hogy az említett művek nem reflektálnak Hetzron szempontjaira, különösen a (8)-ban bemutatott példákra és a belőlük levonható következtetésre, azonkívül viszonylag szegényes, nemegyszer vitatható nyelvi bizonyító anyagra építve általánosítanak³. A (11a) szabályt szemléltető mondat megítélésem szerint maga sem agrammatikus instrumentalis-i vonzattal, főleg a (12b)-ben látható szórenddel:

(12) a. *János dolgozik. →*

Feri dolgoztatja Jánost. — Feri dolgoztat Jánossal.

b. *Feri Jánossal dolgoztat maga helyett.*

(12a)-ra alkalmazhatónak érzem Hetzron D) kritériumát: tárgyragos a kivitelező alany, ha Feri közvetlenül felügyeli János munkáját, de eszközesetű, ha nem avatkozik be direkt módon a szituációba, hanem pusztán utasítást ad Jánosnak a munkavégzésre. Hasonlóan vélekedik Dolovai (1993–94: 4) is a példa grammatikalitásáról és az értelmi különbségről.

Nem kell azonban egyéni intuíciora hagyatkoznunk a kérdés eldöntésében, hiszen a *dolgoztat* meglehetősen gyakori ige, így a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból könnyen fény deríthető használatának szabályszerűségeire. A (13)-ban következő szövegrészek, amelyek a Heti Világgazdaság (HVG) folyóirat 1993 és 1998 közötti teljes anyagát felölelő HVG Archiv CD (HVG Rt., 1999) gyűjteményből valók, alkalmasak a releváns kontextuselemek kiszűrésére (az aláhúzásos kiemelések tölem: N. A. L.).

³ Komlósy (2000: 289) a *táncoltat* igével szemlélteti az egyargumentumú alapigéből képzett műveltető igék vonzatkeretének levezetését. A *táncol*-nak azonban fakultatív -vél vonzata van, amely blokkolhatja a kivitelező eszközesetét (i. *Mari táncolt Ferivel. → *Táncoltattam Marival Ferivel.*). A Magyar grammatika (Keszler 2000: 86) példáit (*Máriát beszélteti az apja a nyaralásról*, ill. *Júliát hazautaztatta a férje az anyjához.*) eszközesettel is jónak tartom.

(13) a. *„A tankönyvek kiszállítása és a szülőkhöz való eljuttatása sokak szerint egyébként is a rendszer kritikus pontja. A nagy kiadók persze saját terjesztőkkel dolgoztatnak, a kisebbek viszont gyakran maguk csomagolják és postázzák a könyvküldeményeket, amely megoldásban Koller Lászlóné szerint eleve sok a bizonytalansági tényező.”* (Tankönyvpiac. Suli-buli, HVG, 1994. augusztus 20., 95–98. old. Glossza: a tankönyvellátás és finanszírozás visszásságai, a fizetni kénytelen fogyasztók kiszolgáltatottsága.)

b. *„Mindezt hozzák magukkal azok a jó nevű nyugat-európai, főként német, osztrák és más speditőr-cégek, amelyek előszeretettel nyitnak irodát Budapesten, ám óvakodnak attól, hogy bejegyeztessék magukat magyar vállalatként. Ha mondjuk egy német nagyvállalat megtelepedett Magyarországon, szívesen dolgoztat olyan szállítmányozóval, akivel otthon már évek óta szoros kapcsolatban áll.”* (Speditőrök. Hol a nyereség?, HVG, 1994. november 19., 69–70. old. Glossza: a szállítmányozási szakma Magyar-országon: sok nagy európai cég kikerüli az adózást, nem jegyeztetve be cégüket magyar vállalatként.)

c. *„A szoftverpiacon már évek óta „tényezőnek” számítanak az indiai szoftvercégek, amelyek között kis családi vállalkozástól kezdve mamutig mindenféle társaság megtalálható. És a nyugati multik szinte mindegyike jelen van Indiában, akár „saját jogon”, akár helyi partnere révén: a Texas Instruments, a Digital Equip-ment, a Motorola, a Siemens vagy az Unisys évek óta dolgoztat indiai fejlesztőkkel.”* (Szoftver Indiából. Fejlődő fejlesztők, HVG, 1996. április 13., 93–96. old. Glossza: a fejlődő országok között emlegetett India egyik legígéretesebb iparága a szoftvergyártás.)

d. *„Különösen nagy a hiány minőségi asztalosmunkából, ezért — bármily meglepő — sok belsőépítész osztrák vagy spanyol asztalosokkal dolgoztat, illetve nyugati asztalosárut használ.”* (Belső-építészeti piac. Térkapcsolatok, HVG, 1996. október 12., 75–79. old. Glossza: a belsőépítészeti piac belső viszonyairól, a megrendelésekről, a szakma vezető személyiségeiről, a pályáztatásról, árakról.)

e. „Az éhezés, a szegénység, a polgárháborúk és egyéb erőszakos cselekedetek miatt csupán tavaly 17 millióan kényszerültek elhagyni a hazájukat, és több mint 25 millióan voltak kénytelenek a saját országukon belül máshová menekülni; több mint 50 országban összesen 150–200 millióra becsülik azoknak a gyermekeknek a számát, akiket rendszeresen dolgoztatnak; csaknem 800 millió az alultápláltak, több mint 1 milliárd az abszolút szegénységben, további 1 milliárd a szegénység határán élők száma...” (Ember-jogi konferencia Bécsben. Észak Dél ellen, HVG, 1993. június 26., 7–9. old. Glossza: a világ sokasodó emberjogi konfliktusait a világszervezet regisztrálni is alig győzi.)

f. „Szorgalmazza azt is, hogy a jobb bordélyok kapjanak megkülönböztető védjegyet, amely mintegy szavatolná, hogy ott a cégtulajdonos csak jó, egészséges és (jog)tiszta portékát kínál, nem dolgoztat például kiskorúakat és illegális bevándorlókat.” (Holland prostituáltak. Örömlánybárat, HVG, 1994. február 5., 46. old. Glossza: a holland prostituáltak második érdekvédelmi egyesületüket alapították meg rossz hírük és jogi helyzetük javítása végett.)

g. „A fővárosban ellenzékiek ezreit tartóztatják le és kényszerítik arra, hogy csatlakozzanak a mudzsahedekhez, a szent harcosokhoz. A kormányhadsereg kiméletlenül leszámol azokkal a falvakkal, melyekre csak a gyanú árnyéka vetődik, hogy a lázadókat támogatják. A felperzselt föld taktikáját követve Szudánban száz-ezrek váltak földönfutóvá. Az ország központi területeire bemerészkedő újságírók szerint virágzik a rabszolgaság: főként gyerekeket és nőket hurcolnak el, akiket laktanyákban dolgoztatnak addig, amíg a férjek és apák ki nem váltják őket.” (Szudáni polgárháború. Párosan szép, HVG, 1997. április 19., 33–34. old. Glossza: a függetlenségét Nagy-Britanniától 1956-ban elnyert Szudán viharos történelmének szinte állandó részévé vált a fegyveres lázadás.)

h. „A bútorok zöme elhanyagolt, lepusztult állapotban vagy — értők szerint ez még rosszabb — átfestve, szakszerűen javítgatás után kerül a kereskedőkhöz, akiknek igencsak jó szemüeknek kell lenniük, hogy felismerjék bennük az értéket. Egy-egy öreg darab piaci ára így sem csupán attól függ, hogy mikor készült, hanem

attól is, hogy sikerült-e igényesen — korhű módszerekkel, drága, esetleg nehezen hozzáférhető anyagokkal — restauráltatni, ami persze nem olcsó mulatság. A nagy cégek némelyike saját restaurátorműhelyt tart fenn — így tesz például a BÁV —, mások szükség esetén egyszerre több jó nevű restaurátort is dolgoztatnak, mégsem mindig elég a kapacitás.” (Régi bútorok kereskedelme. Antikbiznisz, HVG, 1998. október 3., 83–84. old. Glossza: megélenkült a régi bútorok hazai piaca.)

A példák sora az említett adattárból is, máshonnan is tetszés szerint szaporítható. A megfelelő vonzat kiválasztásának háttérét azonban véleményem szerint a bemutatott szemelvények kellően megvilágítják: a (13a–d) szöveggörnyezetekben munkára való fölkerésről, egy összetettebb vállalkozáson belül valamely részfeladat elvégzéséhez értő szakember vagy szakemberek megbízásáról van szó a kényszeresség bármiféle mellékeze nélkül, míg a (13e–g) idézetek cselekvési szabadságukban valamilyen okból korlátozott gyermekek, illetőleg nők hozzájuk képest domináns ágenseknek alárendelt foglalkoztatásáról számolnak be. Mindezek alapján bizvást állítható, hogy a *dolgoztat* kétféle esetkiosztásával jól beleillik Hetzron (8) alatt listázott igecsoportjába.

Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a körvonalazott megoszlás nem teljesen következetesen érvényesül a valóságban: (13h) esetében *-veI* ragot várnánk, mégis tárgyesetet látunk (talán a sürgősség vetíti bele a szövegbe a kényszeresség képzetét), ami arra utal, hogy az alternatív vonzatok nem valamilyen rögzített, konvencionális jelentéssel, hanem a szűkebb vagy tágabb szöveggösszefüggés által fölülírható kommunikációs jelentéssel, implikaturával egészítik ki a nyelvi jelentést. Az sem zárható ki, hogy a következetlennek tűnő raghasználat háttérben idiolektális, sőt dialektális különbségek állnak, ahogyan azt a korábban idézett szakirodalmi helyek (Hetzron és Ackerman) is vélelmezik. Mindamelllett, látva a HVG-beli adatok szóródási arányait, kivételnek a (13h)-hoz hasonló fogalmazás minősíthető, nem a (13a–d) típusú esetválasztás.

Hogy mi az oka az alfejezet elején említett tanulmányokban az intranzitív alapmondatból eszközesetű kivitelezőt létrehozó szerkezet mellőzésének, Komlósy (2000: 289–90) frissebb és a műveltetés problémakörének bemutatását nézve a korábbinál lényegesen alaposabb munkájából kiolvasható: nem tekinti köznyelvinek az instrumentális-i változatokat, bár azok saját, a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretei

egészen) felel meg a nyelvhasználat tényeinek. A korábbi „hetzroniánus” gondolatmenet és a bemutatott példák alapján azonban van okunk kételkedni az instrumentális-i végződés szórványos, kivételszerű vagy pusztán dialektális voltában. Különösen, mert maga Komlósy is elismeri (utalva a szakirodalomra), hogy bizonyos igékkel efféle szerkezeteket is lehet használni, felsorolva az általa legelfogadhatóbbnak tartott mondattípusokat:

(14) a. *Pisti az öccsével állandóan a falra pisilít.*

b. *Babonából minden látogatóval beleköpetek a kútba.*

c. *A gyerekekkel már minden szomszédhoz becsöngettettünk.*

d. *Legalább a kutyára nézz rá a szomszédal, amíg távol leszünk!*

e. *Gondoltatsz néha a gyerekekkel a szüleikre is?*

Úgy véli, hogy ezeket „olyan alapigékből kapjuk, amelyek az ágensi alany mellett egy olyan direkcionális (irányt jelölő) argumentumot is tartalmaznak, amely nem magának az alanynak, hanem valamely fölére induló (s tipikusan általa kibocsátott) anyagnak, hatásnak, a mentális tevékenység tárgyának stb. a mozgásirányát adja meg” (i. m. 290). Vegyük észre, hogy a (14) mondatainak többségében az instrumentális-i vonzat nem egyszerűen választás kérdése: tárgyesetbe az eszközli rendszerint nem is kerülhet. A D) feltétel ismeretében a tapasztalt fejleményekben nincs semmi rendkívüli: ezek a mondatok olyan szituációkat írnak le, amelyekben a műveltetés a kezdeményező részéről a megkérés, fölhívás (instrukcióadás) aktusával valósulhat meg, kényszeríteni, direkt módon felügyelni nem nagyon lehet, illetőleg nem szokás a falra pisilést, kútba köpést, csöngetést, a szomszéd segítségét és a szülőkre gondolást.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy van még egy, eddig nem tárgyalt kifejezési formája a kivitelezőnek a *dolgoztat* és néhány más ige mellett (vö. az ÉKsz. *dolgoztat* szócikkével):

(15) a. *Te melyik cégnél dolgoztatasz?*⁴

b. *„A díszmagyar iránti szaporodó igények kielégítésére mindenesetre külön szalonok alakultak. Közülük a pesti Tiller, a Misoga, valamint a Weiner és Grünbaum volt a legfelkapottabb, de a nemesség eredet szerinti elkülönülése a varratásnál is feltűnő*

⁴ Erre a kifejezőmódra M. Korchmáros Valéria hívta föl a figyelmem.

volt: a történelmi családnevek viselői jószerivel csak Schaffer Jánosnál dolgoztattak.” (A díszmagyar története. A grófi szűrőn, HVG, 1996. augusztus 31., 70–72. old. Glossza: a díszmagyar ünnepi viselet múltjáról, politikai üzenetéről a mil레centenárium kapcsán.)

A szótár összeköti a *-VEL* és a *-NÁL* használati körének körülírását a tárgyesettel szemben. Az előbbieket jelentése eszerint: 'rendszeresen ugyanazt (az iparost) bízza meg vminek az elkészítésével', az utóbbi: 'munka végzésére kötelez v. kényszerít'. A HVG példáira gondolva lehet alapja ennek a társításnak, bár a 'rendszeresen ugyanazt' kitélt szükségtelennek érezhetjük (még akkor is, ha egyébként jellemző), illetőleg a *-NÁL* adessivus-i tartalma miatt szigorúbb megszorítások vannak számára előírva: a munkavégzés helyhez van kötve, tudniillik oda, ahol a tevékenységet folytató — tehát a műveltségben vitathatatlanul eszközöző szereplő — szakember vagy vállalat a célra berendezkedett. Az viszont valódi párhuzam, hogy a tárgyeset kényszerességével ellentétben mind az instrumentális, mind az adessivus ragja a megbízás, fölkérés jelentésárnyalatát sugalmazza az indirektség skáláján. A *-NÁL* talán még egy fokkal közvetettebb.

2.3. Az igék csoportosítása

Mielőtt kísérletet tennénk az esetkiosztás alternatív modelljének megfogalmazására, a tisztánlátás végett célszerűnek látszik az igék szélesebb körét bevonni a vizsgálatba. Az adatok csoportosításától remélni lehet, hogy a végkövetkeztetés nem csak néhány, esetlegesen kiválasztott igére lesz érvényes, hanem felöleli a lehetséges realizációk egészét, de legalábbis a túlnyomó részét.

A főbb szempontokat előzetesen rögzíteni kell. Az egyik legfontosabb az, hogy csak intranzitív alapú képzéseket vizsgálunk, kizárva az implicit tárgyi argumentumú és eszközesetű vonzattal rendelkező igéket is, ugyanis az előbbieket a tárgyesetű, az utóbbiak az eszközesetű levezetést gátolhatják meg. Nem foglalkozunk az egyébként produktív műveltető képzésnek a szakirodalomban részletesen tárgyalt nyelvi és nyelven kívüli, kognitív vagy praktikus természetű korlátaival⁵, sem az álműveltető igékkel (*biztat, erőltet, kitüntet, sirat* stb.).

⁵ Hetzron (1976: 387-9) [-utasítható] igéi főleg a spontán pszichológiai és fiziológiai folyamatokat megnevező szavak, ösztönösen produkált cselekvést jelentő kifejezések köréből kerülnek ki (pl. *fázik/*fázat, bizik/*bizat, töpreng/*töprengtet, habozik/*haboztat*). Komlósy

Számolni kell a nyelvérzék bizonytalanságaival is. A besorolások ezért csak azzal a megszorítással érvényesek, hogy elfogadjuk: az élőnyelvi esetválasztásban tág tere nyílik a szemantikai analógiának, és a kontextus nagyban befolyásolja a műveltető szerkezetek megítélését.

Kezdjük mindjárt a permisszív vagy kvázi-permisszív példákkal, amelyekre szintén szeretnénk kiterjeszteni a végáltalánosítást. Azt látjuk, hogy az alapige alanya a műveltetés során mindig tárgyesetbe kerül:

- (16) *csurogtatja* a vizet, *(ki-)csíráztatja* a magot, *kifolyatja* a mézet, *bömbölteti* a magnót, *bőgeti* a motort, *jártatja* a száját stb.

Nem humán ágensek műveltetésekor ezt tapasztaljuk:

- (17) *delelteti* a jószágot, *futtatja* a lovakat, *röpteti* a madarat, *sétáltatja* a kutyát, *éhezteti* az állatokat, *nyivákolttatja* a macskát stb.

Általános tehát a tárgyeset. Mégis, olykor talán adhatunk instrukciót némely „magasabb rendű” állatnak, és ilyenkor az eszközeset is szóba jöhet: például a cirkuszban az idomár *körbesétáltat az elefántokkal* a porondon, *integettet a csimpánzokkal* a közönségnek, *átugrat a tigrisekkel* az égő karikán stb.

Vessünk most egy pillantást a lexikalizálódott (vagy a lexikalizálódás útján előrehaladott) igékre, amely csoportban ismét csak a tárgyeset kizárólagosságát rögzíthetjük:

- (18) *adóztat* vkit, *beírat* vkit az iskolába, *foglalkoztat* vkit, *hátráltat* vkit, *hívat* vkit, *igazoltat* vkit, *iskoláztat* vkit, *kéret* vkit, *kilakoltat* vkit, *(meg-)leckéztet* vkit, *(el-)ringat* vkit, *szerződtet* vkit, *(meg-)szondáztat* vkit, *vallat* vkit stb.

E példák egyike-másika fölveti az álműveltető igéktől való elhatárolás problémáját. Szempontunkból mégis inkább azt tanulságos megfigyelni, hogy az ilyen igék kezdeményezője mindig aktív részese a cselekvésnek, direkt módon közreműködik, ő a domináns, főlérendelt ágens; olykor kényszerítő, a kivitelező számára hátrányos, autoriter magatartást tanúsíthat, s ennek következtében a kivitelezőnek nem marad választása — Hetzron D)

(2000: 254-79) kiegészíti a listát a Hetztrónéihoz hasonló, akaratlan cselekvésmódokat jelölő ágenses (*sántít*, *támolyog*, *botorkál*, *kapálódzik*) és a statikus experiens tartalmú (*lenyűgöz*/**lenyűgöztet*, *tetszik*/**tetszet*, *vonzódik*/**vonzódtat*) igék mellett a mediálisokkal (**csukód(t)at*, **nyíl(t)at*, **sul(t)et* stb.), továbbá az ún. emelő igékkel (*tűnik*, *rémlik*, *vél* stb.).

kritériuma kijelöli a tárgyesetet az eszközlőnek, és meg is magyarázza az okot.

Lássuk azokat a nem (oly mértékben) lexikalizálódott, vagyis produktívnak értékelhető képzéseket, amelyekben szintén csak tárgyeset használható, *-veI* vonzat nem :

- (19) *(el-)*altat vkit, *állomásoztat* vkit (vkivel?), *(meg-)*buktat vkit, *(el-)*búcsúztat vkit, *(el-)*bűjtat vkit, *elhallgattat* vkit, *emlékeztet* vkit, *(ki-)*éheztet vkit, *étkeztet* vkit (vkivel?), *(le-, rá-)*fektet vkit, *felzárkóztat* vkit, *fürdet* vkit, *gyóntat* vkit, *(meg-)*hintáztat vkit, *(be-, el-)*juttat vkit, *koplaltat* vkit, *leéget* vkit, *leültet* vkit, *lélegeztet* vkit, *(elő-, fel-, le-, vissza-)*léptet vkit, *megörvendeztet* vkit, *megszólaltat* vkit, *(meg-)*mosdat vkit, *nyaraltat* vkit (vkivel?), *(meg-)*nyugtat vkit, *(át-, fel-)*öltöztet vkit, *pihentet* vkit (vkivel?), *sátoroztat* vkit (vkivel?), *siettet* vkit, *származtat* vkit, *szerepeltet* vkit, *szétoszlat* vkit, *(hozzá-, le-, rá-)*szoktat vkit, *(meg-)*szoptat vkit, *(el-)*szórakoztat vkit, *(meg-)*szöktet vkit, *táboroztat* vkit (vkivel?), *tűráztat* vkit (vkivel?), *üdültet* vkit (vkivel?), *(meg-)*változtat vkit, *(meg-)*vár(akozt)at vkit, *(le-)*vetköztet vkit, *(le-)*vizsgáztat vkit stb.

A lista tagjainak egy része érezhetően a lexikalizálódás felé mutat (külön szótári tételek az egy- és kétnyelvű szótárakban), nehezítve a (18)-ban bemutatott igéktől való elkülönítést. Ám, ami fontosabb: a kezdeményező itt is erősebb ágens, mint a kivitelező. A kivitelező gyakran nem is ágens (*változik/megváltoztat*, *éhezik/éheztet*, *megnyugszik/megnyugtat*, *származik/származtat* stb.), ami minden bizonnyal onnan ered, hogy már az alapige alánya sem volt ágens. Úgy látszik tehát, hogy számít, ki a hangsúlyosabb ágens: a kezdeményező vagy a kivitelező, illetőleg, hogy a kivitelező ágens-e egyáltalán.

A következő csoport azokat a szavakat foglalja magába, amelyek a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket:

- (20) *beleegyeztet* vkit/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmiről, *beszéltet* vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, *csónakáztat* vkit/vkivel, *diétáztat* vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet* vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/ vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat*

vkít/vkivel, *kocsikáztat* vkít/vkivel, *köhögtet* vkít/vkivel, *(át-, be-)költöztet* vkít/vkivel vhová, *lemond* vkít/vkivel vmiről, *letérdeltet* vkít/vkivel, *nevettet* vkít/vkivel, *nyilatkoztat* vkít/vkivel vmiről, *odautaztat* vkít/vkivel vhová, *pályáztat* vkít/vkivel vmire, *sétáltat* vkít/vkivel, *ülésetet* vkiket/vkikkel, *versenyeztet* vkít/vkivel stb.

A korábban mondottakkal összhangban úgy gondolom, hogy az alakpárok leginkább a kezdeményezőnek a cselekvésben való részvételét minősítik: közvetlenül beavatkoznak (tárgyeset) vagy indirekt módon, instrukció adásával (eszközeset) érik el az eszközölő aktív részvételét a leírt eseményben. Ismételten utalok arra, hogy az esetleges akceptálhatósági problémákat a megfelelő szövegösszefüggés feloldhatja.

Közvetlen kihívást jelent a Komlósy nézetét osztó szakirodalom számára a (21)-ben összegyűjtött példasor, itt ugyanis csak eszközessel grammatikus szerkezetek következnek:

- (21) *báboztat* vkivel a gyerekeknek, *becsöngettet* vkivel vkihez, *bekopogtat*⁶ vkivel vhová, *belefúj* vkivel a sípjába, *beleharaptat* Hófehérekével az almába, *belekóstoltat* vkivel az ételbe, *belelapoztat* vkivel a könyvbe, *beleszagoltat* vkivel vmibe, *benyit* vkivel az ajtón, *beolvastat* vkivel vkinek, *feliratkoztat* vkivel vmire, *fellebbesz* vkivel az ügyvéddel, *felmond* vkivel vkinek, *felügyeltet* vkivel vmire, *gratuláltat* vkivel vkinek, *harangoztat* vkivel, *intégettet* vkivel, *interneteztet* vkivel, *kísérleteztet* vkivel, *kortyoltat* vkivel vmiből, *(át-, be-)kukucsáltat* vkivel vhová, *nyomoztat* vkivel, *rádudáltat* vkivel vkire, *rálövet* vkivel vkire/vmire, *ráparancsoltat* vkivel vkire, *(össze-)spóroltat* vkivel vmire, *sürgönyöztet* vkivel, *takarékoskodtat* vkivel, *távíratoztat* vkivel, *tolmácsoltat* vkivel, *udvaroltat* vkivel vkinek, *utánnézet* vkivel vminek stb.

Az itt felsorolt igékkel ábrázolt cselekvések általában nem kényszeríthetők, rendszerint nincs szükség a kezdeményező (instruktor) személyes jelenlétére, a kivitelező az igazi ágens, akit a kezdeményező felkér az adott akció végrehajtására, de többé-kevésbé megmarad a cselekvési szabadsága. Az is

⁶ A *kopogtat* furcsa ige, mert van álműveltető jelentése is ('vki *kopog* az ajtón' ⇔ 'vki *kopogtat* az ajtón'). Ezért talán a *kopogtat* kettőzött faktitív képzés sem példa nélküli a nyelvhasználatban, még ha erőltetettnek is hat.

igaz persze, hogy a képzett alakok használati gyakorisága többnyire jelentősen elmarad az alapigék gyakoriságához képest.

Van az instrukcióadásnak néhány speciális kontextusa, amelyben a szokásosnál kiterjedtebb a műveltethető igék köre. Az egyik ilyen a színházi szituáció az íróval, rendezővel mint instruktossal, de ilyen a tettetés, színlelés (hétköznapi) esete is (vö. Hetzron i. m. 387–9; Komlósy 2000: 255–6):

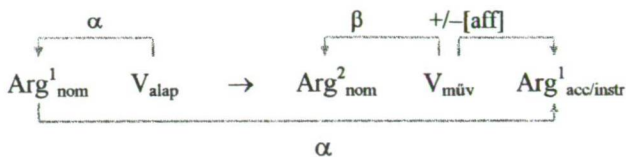
- (22) *bandzsíttat* a komikussal, *meghalatja* a főszereplőt a darab végén, az asztalon *táncoltat* a kikapós fogadósnéval, *kártyáztat*, *zongoráztat* Jávorral a Halálos tavaszban, *hallgattat* vkivel vmiről a vendégek jelenlétében stb.

Instrukcióadásról lévén szó, várakozásainknak megfelelően általában eszközesetet látunk. Kivétel a *meghalat*, de a *meghal* alapige alánya nem ágens, s mivel feltételezzük a tematikus szerep öröklődését, a fenti példaelemzések fényében azt fogjuk mondani, hogy csak ágens kivitelezők kaphatnak eszközesetet (esetleg adessivus-t), patienssek, experienssek, természeti erők stb. nem.

A példaelemzések tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az újabb szakirodalomnak nincs igaza, amikor a kivételszerűsége hivatkozva kizárja a szabályáltalánosításból az eszközesetű kivitelezést intranzitív alapú képzésnél. Új szabályt kell ezért megfogalmazni, amely a teljes (16)–(22) adathalmazra érvényes, vagy legalábbis lényegesen kevesebb a kivétel alóla, mint a Komlósy-szabály alól.

2.4. A javasolt megoldás

Miután áttekintettük az eddig született szemantikai, valamint strukturális beállítottságú elméleti leírásokat, és egybevettük őket a nyelvi adatok tanúságával, alternatív magyarázatunk kulcsául a tematikus szerepek kínálkoznak. Ezek összefüggéseinek bemutatását szolgálja az alábbi egyszerű séma:

2. ábra

A tematikus szerepek kiosztásának vázlata

Az ábrában α és β tematikus szerepek. α -t eredendően az alapige alanya kapja. Ez a tematikus szerep az argumentummal együtt öröklődik: ha nem ágens (*éhezik/éhezhet, emlékezik/emlékeztet, leég/leéget, rászokik/rászoktat* stb.), a műveltető szerkezet eszközlője csak tárgyesetet kaphat, mert eszközesetet csak ágensek kapnak.

Ha az alapige alanya ágens, a műveltető szerkezet kivitelezője kaphat tárgyesetet vagy eszközesetet is attól függően, hogy a műveltető ige alanya *a)* ágens (\rightarrow tárgyeset) vagy *b)* instruktör (\rightarrow eszközeset) tematikus szerepet kap a műveltető igétől. Az ágens definíció szerint aktív résztvevő, aki személyes közreműködésével irányítja a cselekvést, amelyben domináns szereplő a kivitelezőhöz képest. Az instruktör viszont olyan szereplő, aki csupán megbízást, utasítást ad valamely cselekvés végrehajtására a kivitelezőnek, de nem föltétlenül közreműködik személyesen az akcióban, így a kivitelezőhöz képest másodlagos résztvevő.

Ha a műveltető ige alanya ágens, az öröklött α tematikus szerep némileg módosult formában érvényesül a kivitelező vonatkozásában: $[+aff]$ jeget fog kapni a műveltető igétől, s így ráhatott (affected) ágens lesz. Saksena (1980) a hindi nyelv adataiból kiindulva már korábban megállapította, hogy a képzett igével kifejezett aktivitás hatást gyakorolhat a kivitelezőnek az alapszerkezetből hozott, alapvetően ágensi tematikus szerepére oly módon, hogy az ágensségnak a patienssel, experienssel érintkező határai felé tolja el, s ez a szemantikai árnyalat összefonódik valamelyik esetrag (többnyire a tárgyeset vagy a dativus) használatával egy másikkal (leginkább az instrumentális-szal) szemben. A magyarban is érezzük, hogy, mondjuk, a *nyaraltat, hintáztat, csónakáztat, várakoztat* igék eszközlője nem „igazi” ágens, jóllehet alapigéik alanya kétségkívül az. Ezért mondja Saksena azt, hogy az ágens valójában nem egységes kategória: különbséget kell tenni ráhatott (affected) ágens és nem ráhatott ágens között. A „ráhatott” terminus arra utal, hogy a szereplő az igei ráhatás középpontjában van, ami a patiensekre és experiensekre szintén igaz, így a nem ágenses intranszitiv alapigék kezdeményezője is mindig ágens,

nem instruktor. A Saksena terminológiájába vetett bizalmat megerősítheti az a tény, hogy a hindi adatokat tanulmányozva nagyon hasonló megoszlást talált, mint amelyet a magyarban megfigyeltünk: a tárgy-/részesesetű *-koo* és az instrumentalis *-see* végződése az igék egy csoportjánál szemantikai kontrasztot létrehozva váltakozhat, más igéknél pedig vagy az egyik, vagy a másik jöhet csak szóba — a *-koo* a ráhatott, a *-see* a nem ráhatott eszközök jelölője.

Az intranszitiv alapú műveltetés esetkiosztását tehát elsősorban a kezdeményező tematikus szerepe határozza meg. α , β , valamint a $+/-[aff]$ jegy kölcsönviszonyát az alábbi táblázat teszi könnyen átláthatóvá:

$\beta \backslash \alpha$	\neg ÁGEN	$+ [aff]$	$- [aff]$
	S		
Ágens	TÁRGY	TÁRGY	×
Instruktor	×	×	ESZKÖZ

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *leültet*, *pihentet* és *siettet* értelmezésére, amelyek megítélése már Hetzron megfigyelésének értékelésekor is gondot okozott. Miért tárgyesetű (vagyis: miért ráhatott ágens) ezek eszközölő argumentuma, ha instrukcióadásról van szó? Ami az elsőt illeti, *leültetni* átvitt értelemben elítélteket, szó szerinti értelemben olyan személyeket (pl. kisbabát vagy ájult, szédült, netán ittas embert) szoktak, akik valamilyen okból segítségre (tehát: ágensi kezdeményezőre) szorulnak. Vendégek helytel kínálásakor vagy az elsődlegesen ezekhez a jelentésekhez asszociált strukturális kényszer, vagy (és talán inkább) az az udvarias személyes közreműködés hívja elő a tárgyesetet, amely például a kabát lesegítésének vagy a szék kihúzásának gesztusában nyilvánul meg. A *pihentet* ige kezdeményezője jellemzően ágens akkor is, ha kisgyermek vagy idősebb rokon lefektetéséről van szó, és akkor is, amikor egy versenyzőt, sportolót pihentet az edzője, aki hozzá képest fölérendelt ágens — tudniillik ő dönti el, sportolója játsszon vagy tartálékolja erejét a későbbi feladatokra. A *siettet* viselkedése azonban csak eléggé körmonfont okoskodással „menthető”: azért mutathatja az esethierarchia-kényszer közvetlen hatását, mert a sietség, sürgősség képze a ráhatottság, és nem a cselekvési szabadság érzetét kelti. Távoli párhuzam lehet a *dolgoztat* (13h)-ban tapasztalt, rendhagyónak értékelt adata, amelynek kontextusában szintén ott van a sürgősség, gyorsított tevékenység pluszjelentése.

Arra is választ kaptunk, hogy a (9) példapárban bemutatott aspektuális különbség igényli-e külön szabály megfogalmazását a perfektív igék számára: nem, hiszen (9a) és (9b) eszközlője is ráhatott ágens, ezért szükségképpen tárgyesetet kapnak. A köztük lévő szemantikai eltérés, amely az alapállítás tagadásának lehetőségét érinti, számunkra másodlagos. Magyaroztatát egyébként Ackerman (1992: 545) meg is adta: a perfektív interpretáció azt jelenti, hogy a cselekvés teljes egészében lezajlott, s így nem lehet kérdéses, hogy az eszközlő végrehajtotta feladatát, vagy sem (tehát nem tagadható a proposíció), folyamatos értelmezésnél viszont nem tudható biztosan, eredményes lett vagy lesz-e a műveltetés.

Ackerman (i. m.) helyesen állapítja meg, hogy ez a magyarban és sok más nyelvben dokumentált morfológiai-szintaktikai alternáció összhangba hozható Dowty (1991) tematikus proto-szerepekről szóló elméletével. Dowty ugyanis abból indul ki, hogy a tematikus szerepek megfogalmazásával, szétválasztásával és limitálásával számos probléma adódik, ha merev kategóriáknak tekintjük őket. Ezzel szemben azt javasolja, hogy a határozatlan számú és bizonytalan elnevezésű fogalmi csoportok helyett részesítsünk előnyben két fő fogalomnyalábot, a proto-ágenst és a proto-patienst, amelyeket a prototípus-elméletben szokásos tipikus tulajdonságok segítségével lehet definiálni. Ilyen számunkra releváns tulajdonsága a proto-ágensnek események előidézése vagy a fennálló állapotok megváltoztatása, az akaratlagos közreműködés, míg a proto-patientsnek egyebek között a kauzális ráhatottság, illetőleg az alávetettség az események menetének (i. m. 572). A prototipikus sajátságok súlyozódnak az argumentumszelekció során, így csak akkor kerül tárgyesetbe a kivitelező, ha prototipikus patientsnek, de legalább patients-jellegűnek bizonyul egy képzeletbeli skálán. Ha a kezdeményező instruktor, az ágensesség egy alacsonyabb fokát képviseli, hiszen nem avatkozik direkt módon a cselekménybe, de azért akaratlagos közreműködő, s mint ilyen, alanyi funkciót kaphat. Ebben az esetben az eszközlő sem minősül prototipikus patientsnek, mert nem pusztán ráhatott, alávetett cselekvésvégrehajtó, hanem többé-kevésbé (tehát az akaratlagosság skáláján valamilyen pozitív fokozattal jellemezhető) szabad alakítója a történeteknek.

2.5. A tranzitív alapigék alanyának esetváltása

Tranzitív igék képzésekor más a helyzet, mint azt a tárgyatlanoknál láttuk: nincs választási lehetőség kétféle vonzatszerkezet között, hanem — ahogyan azt a (11b) szabály helyesen jósolja — jelentésárnyalatbeli eltérésekre való tekintet nélkül mindig eszközesetbe kerül a kivitelező (kivéve persze,

amikor adessivus-ba is tehető, pl.: *A Patyolatnál tisztíttatja a ruháit.*). Nem vonva tehát kétségbe a szabály adekvát voltát, az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy némely tárgyas ige faktitív képzésekor tapasztalunk valamiféle kettősséget:

(23) a. *Megittattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)

b. *Megittattam Gergőt a borral.* (nem akarta inni, erőltetni kellett)

c. *Megettettem a húgommal a főzeléket.* (rávettem, hogy egye meg)

d. *Megettettem a kisbabát a főzelékkel.*

(direkt közreműködés, „valódi” etetés)

e. *Megismertettem a hallgatósággal az újabb szakirodalmat.*

(nem annyira direkt és személyes)

f. *Megismertettem a hallgatóságot az újabb szakirodalommal.*

(direktebb, személyesebb, hatékonyabb)

Az *itat* és az *etet* esetében azt is mondhatnánk, hogy kétféle *iszik* és *eszik* ige van a lexikonban: egy tranzitív és egy intranszitiv; ez indokolná a kettősséget. A *megismertet* azonban nem lehet ilyen, hiszen a „*Megismertettem a hallgatóságot.*” mondat nem áll meg önállóan a lábán. A másik két ige is fölvetné azt a kérdést, honnan ered az eszközesetű vonzat intranszitiv alapú műveltetéskor, mivelhogy az alapszerkezetnek nem része.

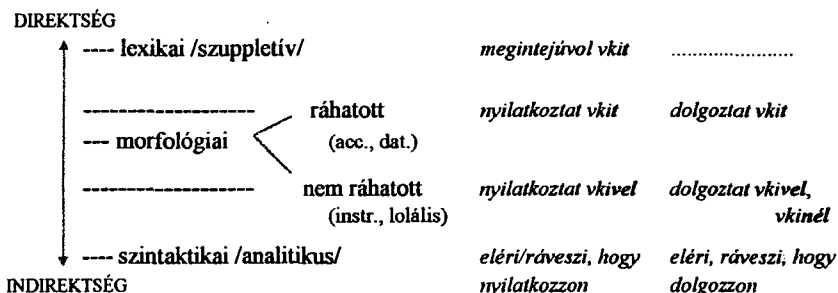
Bár a példák tényleg sajátosak, mégis szeretnénk elfogadható magyarázatot találni rájuk. A szigorú strukturális megközelítés egymagában nemigen tud ilyenrel szolgálni. A glosszákból viszont joggal következtethetünk párhuzamra a tárgyatlan alapigék képzésénél látott kettősség és (23a–f) mondatai között: valójában a formai (esethierarchia-elvű) és a tematikus szerep befolyásán alapuló (szemantikai-pragmatikai) kritérium harcát érjük itt tetten — az eszközesetű kivitelezők kezdeményezője inkább instruktor, a tárgyesetűeké közvetlenül beavatkozó ágens. Más megközelítésben azt is mondhatjuk, hogy a tárgyeset a beszélő által középpontba állított (ráhatott) összetevőt jelöli ki az ábrázolt valóságeseeményben. Ez azonban nem mond ellent az eszközesetű ágens nagyobb cselekvési szabadságának.

3. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban tipológiai keretbe ágyazva vizsgáltam a magyar műveltető szerkezet argumentumszelekcióját. Az eddigi szabályaltalá-

nosítások erényeit és hiányosságait mérlegre téve új, remélhetőleg adekvátabb összefüggést igyekeztem megfogalmazni a tematikus viszonyok feltérképezésével. A cél elsősorban az volt, hogy pontosabban megragadjam az adatok mögött sejtethető nyelvi gondolkodást. Az elemzett példákat részben a szakirodalomból, részben egy sajtónyelvi korpuszból, részben pedig a rendelkezésre álló egynyelvű szótárakból vettem. A legfontosabb tanulság talán az, hogy Hetzron nálunk kevésbé méltányolt intuíciónak megfelelően a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben jelentésbeli szempontok is befolyásolják a műveltetés kivitelezőjének esetjelölését intranszitiv alapú képzéskor, mégpedig attól függően, hogy a kezdeményező az akcióba közvetlenül beavatkozó szereplő, avagy instruktor, azaz csupán megbízást adó, munkavégzésre fölkérő résztvevő.

A bevezetőben szó esett a direktség — indirektség univerzálisnak tartott szemantikai skálájáról, amely párhuzamba állítható az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságával és a rendelkezésre álló nyelvtani kifejezőmódokkal. Magyar adatokkal szemléltetve a fokozatokat, befejezőképpen az alábbi ábrával támogathatjuk Comrie erre vonatkozó hipotézisét:

3. ábra

A direktség szemantikai skálája magyar példákkal

Hivatkozások

- Ackerman, Farrell 1992: On the domain of lexical rules: Hungarian causatives and wordhood, in: Kenesei I. – Pléh Cs. szerk. *Approaches to Hungarian, Vol. 4: The Structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 9–35.
- Ackerman, Farrell 1994: Entailments of predicates and the encoding of causees, *Linguistic Inquiry* 25: 535–47.

- Cole, Peter 1983: The grammatical role of the causee in Universal Grammar, *International Journal of American Linguistics* 49: 115–33.
- Comrie, Bernard 1976: The syntax of causative constructions: Cross-language similarities and divergences, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions. Syntax and semantics vol. 6*, New York, 261–312.
- Comrie, Bernard 1981: *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Blackwell.
- Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb-deriving morphology, in: Shopen, T. szerk. *Language typology and syntactic description, Vol. 3: Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–48.
- Dolovai Dorottya 1993–94: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvudomány* 35: 3–16.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67: 547–619.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions. Syntax and semantics vol. 6*, New York, 371–98.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Komlósy András 2000: A műveltetés, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 213–92.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere, in: Büky L. – Forgács T. szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 109–19.
- MMNy. = Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Saksena, Anuradha 1980: The affected agent, *Language* 56: 812–26.
- ÚMNyt. = É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.

A GÖRÖG PARTICIPIUMOK LATINRA FORDÍTÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

SOLTÉSZ MÁRK

1. Bevezető

A participium igéből képzett melléknév, azaz melléknévi igenév. Már elnevezésében (görögül *μετοχή* = részvétel) is kifejezésre juttatja kettős természetét: részesedik (ezért latinul participium = *partem capiens*) mind az igének, mind a melléknévnek a tulajdonságaiban: melléknéviileg fejezi ki a cselekvést.

A participiumnak az igehez hasonlóan van:

- *genusa*, azaz lehet *activ*, *medialis* és *passiv* alakja,
- a cselekvés különböző állapotainak, így befejezetlen (azaz folyamatában fel-fogott), befejezett és beálló állapotainak jelölésére a participiumnak különböző (*imperfecta*, *perfecta* és *instans*) *actio*jú alakjai lehetnek,
- a *participia activi* és *deponentis* mellett olyan esetek használatosak, mint a megfelelő személyragos igealakok után, állhat mellettük tárgy, illetve megfelelő igevonzat (de, mint később látni fogjuk, ez a lehetőség csak a történeti nyelvfejlődés során válik teljesen kihasználttá!),
- a participiumok mellett állhat közelebbi meghatározásként *adverbium*.
- az *űv* hozzáadásával az *ógörögben* *modális színezet*et is kaphat.

A participium az igtől eltérően (hasonlóan az *infinitivushoz*) *önmagában* nem fejez ki időt, hanem a mondatnak a participiummal összekötött *áltítmánya* (a *verbum finitum*) mutatja csak az időt, melyben a participium által kifejezett cselekvés történik. Bármely *actio*jú participium tehát kifejezhet jelenben, múltban és jövőben való cselekvést, azaz mindegyik participium mindegyik időalakkal köthető. (Éppen ezért nagyon helytelen és megtévesztő a nyugati szakirodalomban a participiumnak jelen-múlt-jövő *idővel* való megnevezése - pl. *present-past-future participle*, *participle présent-passé*, *Partizip Präsens* stb. Sokkal helyesebb a participium *imperfectum* elnevezés, melyet az alábbi példák is igazolnak: *Video fratrem epistulam scribentem*. - *Vidi fratrem epistulam scribentem*. - *Videbo fratrem epistulam scribentem*. - A participium *imperfectum* a példáinkban jelenben, múltban és jövőben bekövetkező cselekvést jelöl. Hasonlóképpen a participium *perfectum* esetében: *Video epistulam a fratre scriptam*. - *Vidi epistulam a fratre scriptam*. - *Videbo*

epistulam a fratre scriptam. A példáinkon láthatjuk, hogy mennyire helytelen a participium praesens és praeteritum elnevezés.)

A participium melléknév voltát mutatják a következők:

- Mint melléknévnek, három neme van: masc., fem. és neutr.
- Ugyanolyan declinatio-ja van, mint a melléknévnek.
- Használatát illetően megjegyzendő, hogy – éppúgy, mint a melléknév - önállóan csak ritkán fordul elő, inkább főnév mellett áll, mellyel nemben, számban és esetben szintén megegyezik.

Míg azonban a melléknév tulajdonságot fejez ki, a participium cselekvő vagy szenvedő állapotot (a görög nyelvben az activ és passiv igenem mellett a medialis is megtalálható – mindez a participiumokra is vonatkozik).

A participiumnak az igéhez és a melléknévhez hasonlóan van száma, azaz numerusa.

Ha megnézzük, hogy a fenti lehetőségek alapján a görög és a latin nyelvben ténylegesen milyen participiumok vannak meg, jelentős eltéréseket találunk:

Az ógörög és a latin nyelv participium-rendszere

		Activum	Medium	Passivum
Imperfectum	Gör.	παιδευων	παιδευομενος	
	Lat.	educans		
Perfectum	Gör.	πεπαιδευκως	πεπαιδευμενος	
Instans aoristi	Gör.	παιδευσας	παιδευσαμενος	παιδευθεις
Perfectum	Lat.			educatus
Instans futuri	Gör.	παιδευσων	παιδευσομενος	παιδευθησομενος
Instans	Lat.	educaturus		educandus

1. táblázat

Az ógörög nyelvben minden genusban minden actióban van participium, így egy szabályos görög ige (elvileg) mind a tizenkét participiumot tudja képezni, mivel az instans actio fel van osztva futurumra és aoristosra. (Bár ez valójában csak tíz különböző alak, mivel az imperfecta és perfecta actióban nincs külön medium és passivum, itt medio-passzív alakról beszélünk, ezeket a megegyező alakokat aláhúzással jelöltük.) Ezzel szemben a latinban (az álszenvedő igtől eltekintve) ennél szinte összehasonlíthatatlanul kevesebb participiumot találunk.

lunk, csak az *activ part. imp.*, a *passiv part. perf.* és az *activ ill. passiv part. inst.* van meg, ez a négy alak.

2. A görög participium latinra fordításának kérdései

Az 1. táblázatból látható, hogy bizonyos participiumok a latinban hiányoznak. A latinra való fordításban így egyes görög formák participiummal való fordítása nehézségbe ütközik azért, mert a megfelelő genusú és actiójú participium a latinban nincs meg. Ilyenkor a fordítónak más kifejezőmódokat kell keresnie, melyekkel a latinban meg nem lévő participiumok hiányát áthidalhatja. Különösen két fontos participium hiánya okoz problémát, érdemes ezekkel külön-külön részletesen is foglalkoznunk.

a) A participium imperfectum passivi funkcióinak kifejezése a következő módon lehetséges¹:

- *Dum* vagy *cum* kötőszóval (vagy vonatkozó névmással) bevezetett mellékmonddal
- Gerundivumos szerkezettel
- Participium perfectum passivivel, logicum jellegű használatuk esetén

b) A participium perfectum activi funkcióinak kifejezése a következő módon lehetséges:

- Az aktív szerkezet passzívra való átalakításával (ilyenkor a participium coniunctum helyébe is ablativus absolutus kerül - ezért olyan gyakori és közkedvelt ez a szerkezet a latinban)
- *Cum* vagy *postquam* kötőszóval (vagy vonatkozó névmással) bevezetett mellékmonddal
- Aktív igének hasonló jelentésű deponenssel való felcserélésével

3. A vizsgálat

Platón Timaios c. műve a görög filozófiai szövegek közül az egyik legismertebb munka, s az a tény, hogy mind Cicero a Kr. e. I. században, mind

¹ A hiányzó görög participium-funkciók latin kifejezésének rendszerezésében a következő kézikönyvekre támaszkodtunk: J. B. Greenough et al. (ed.): New Latin Grammar, Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 309–315. és P. Mayer Erika – Tóttóssy Csaba: Latin mondaton és stílusztika, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994. 144–163. A példák között nemcsak görögből való fordítások vannak, hanem olyan eredeti latin szövegek is, ahol a hiányzó participiumot pótolja a körülírás.

Calcidius a Kr. u. IV. században lefordította latin nyelvre, a mű olvasottságát mutatja. Franz Blatt a Madvig-kongresszuson² előadásában egy rövid, néhány mondatos kiragadott részlet³ hoz a Timaíos eredeti görög szövegéből, s melléállítja ugyanezen szövegrészlet cicerói és calcidiusi latin fordítását, s arra a következtetésre jut, hogy a latin nyelvben Cicero idejében még nem volt meg a participium alkalmazásának az a hajlékonysága, amelyre később, a görög tudós szövegek fordításainak hatására tett szert, mivel a IV. sz-i szövegben 12 olyan participiumot talál, amely nincs meg a cicerói fordításban. Ez a megállapítás nem teljesen egyeztethető össze Marouzeau nézetével, miszerint Cicero a participiumot a mellékmondatokkal arányosan váltakozva használja⁴, s a késői latin szerzők participium-használata már túlhaltott, a görög formáknak néha már szolgálai utánzását mutatja. Ebből kiindulva vizsgáltuk meg alaposabban a Blatt által kiválasztott részletet, s egy lényegesen hosszabb szöveg⁵ vizsgálata alapján vetettük össze a két latin szöveg participium-használatát, s ebből vontuk le a következtetéseinket. A következő módon jártunk el: a görög szöveget felosztottuk kb. egysoros egységekre, amely nagyjából egy tagmondatnak felel meg, s aláírtuk a két latin fordítás megfelelő helyeit. Itt-ott kisebb eltérések találhatók, főleg a fordítások eltérő központozása miatt. Néhol a latin szöveg kissé távolabb áll a görög eredetitől, itt be kellett iktatnunk "üres" sorokat, a latin nyelv helyét kipontozva, de ez egyértelműen látszik majd a szöveg tagolásából. Ezután aláhúzással jelöltük a latin szövegben az activ participium imperfectum eseteit, dőlt betűvel a passiv participium instans alakjait. Egy olyan genitivus absolutus szerkezet is van, amelyet a latin szöveg is abszolút konstrukcióval ad vissza, ezt vastagon szedtük. Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy az egymás alatti sorokban megjelölt szavak sok esetben nem egymás megfelelői, hanem csak véletlenül kerültek egymás alá⁶.

² A dolgozat szerzője 1999-ben "A klasszikus nyelvek hatása az angol participiumos szerkezetek használatára" címmel TDK dolgozatot készített - a dolgozat ötletét az 1954-ben Koppenhágában megtartott Madvig-kongresszus előadásai adták, amelyek között Franz Blatt Latin Influence on European Syntax c. tanulmánya is szerepel.

³ Plato, Timaíos, 27D ff.

⁴ I. Borzsák 1942. 44.

⁵ Plato Timaíos, 27D-34C, Platón és Cicero nyelvéről és stílusáról egyébként I. Norden 1923, 104-113, 212-233.

⁶ A terjedelem korlátai miatt a részletes elemzést itt nem közöljük.

4. Következtetések: az aranykori és a késő császárkori latin nyelv participium-használatának összehasonlítása

	Platón	Cicero	Calcidius
Part. Imp. Act.	35	21	36
Participium Instans Passivi.		12	16
a participiumtól függő bővítmények száma átlagosan		0,8 (0-4)	1,5 (0-7)
a participiumtól függő bővítmények alárendeltségi foka átlagosan		1,5 (1-3)	1,8 (1-5)

2. táblázat

Jól megfigyelhető, hogy míg a cicerói fordításban csak 21 act.part.imp-ot találunk, a calcidiusi szövegben 36-ot, a pass.part.inst-ból Cicerónál 12-t, Calcidiusnál 16-ot, így Blatt megállapítása annyiból igaznak mondható, hogy a participium használata a kései latin nyelvben sokkal rugalmasabbá vált. Ez vonatkozik a participiumtól függő bővítmények számára és az alárendeltség fokára is: Calcidius mindkettőben jelentősen vezet. Lássunk erre néhány példát:

Platón

τί τὸ ὄν αἰεί, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχον, καὶ τί τὸ γινόμενον μὲν αἰεί, ὄν δὲ οὐδέποτε; τὸ μὲν δὴ νοήσῃ μετὰ λόγου περιληπτόν, αἰεί κατὰ ταῦτά ὄν, τὸ δ' αὖ δόξῃ μετ' αἰσθήσεως ἀλόγου δοξαστόν. γινόμενον καὶ ἀπολλύμενον, ὄντως δὲ οὐδέποτε ὄν.

Cicero

quid est, quod semper sit neque ullum habeat ortum, et quod gignatur nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur, quod unum atque idem semper est; alterum, quod adfert opinionem sensus rationis expers, quod opinabile est, id gignitur et interit nec umquam esse vere potest

Calcidius

quid sit quod semper est, carens generatione, quid item quod gignitur nec est semper, alterum intellectu perceptibile ductu et investigatione rationis, semper idem, porro alterum opinione cum inrationabili sensu opinabile proptereaque totum incertum, nascens et occidens neque umquam in *existendi* condicione constanti et rata perseverans.

Calcidius szövegében öt olyan participium található (*carens*, *nascens*, *occidens*, *constanti perseverans*), amely Cicero fordításából hiányzik, a *carens*-től még egy bővítmény (*generatione*) is függ (ablativus inopiae), a *perseverans* attributum praedicativumként használt participium coniunctumtól pedig egy komplex konstrukció: egy időhatározó (*neque umquam*) és egy összetett állapothatározó – a szintagma alaptagja az *in condicione*, amelynek birtokos jelzője az *existendi*, minőségjelzői pedig a *constanti* és a *rata*:

carens

generatione

perseverans

neque umquam

in condicione

existendi

constanti et rata

Megfigyelhetjük, hogy ugyanabban a szintagmában két participium is található: maga a szintagma alaptagja (*perseverans*) és egy jelzőként használt participium (*constanti*), amely csak az alaptag bővítményének a bővítménye.

ὅτου μὲν οὖν ἂν ὁ
δημιουργὸς πρὸς τὸ
κατὰ ταῦτὰ ἔχον
βλέπων ἀεί, τοιού-
τῳ τινὶ προσχρώμε-
νος παραδείγματι, τὴν
ιδεάν καὶ δύνάμιν
αὐτοῦ ἀπεργάζεται,
καλὸν ἐξ ἀνάγκης
οὕτως ἀποτελεῖσθαι
πάν· οὐ δ' ἂν εἰς
γεγονός, γεννητῷ πα-
ραδείγματι προσχρώ-
μενος, οὐ καλόν.

quocirca si is, qui
aliquod munus effi-
cere molitur, eam
speciem, quae semper
eadem est, intuebitur
atque id sibi proponet
exemplar, praeclarum
opus efficiat necesse
est; sin autem eam,
quae gignitur, num-
quam illam, quam
expetet, pulchritudi-
nem consequetur.

operi porro fortunam
dat opifex suus; quip-
pe ad immortalis qui-
dem et in statu genuino
persistentis exempli
similitudinem atque
aemulationem formans
operis effigiem hones-
tum efficiat simu-
lacrum necesse est, at
vero ad nativum res-
piciens generatumque
contemplans minime
decorum.

Calcidius szövegében négy olyan participium található (*persistentis, formans, respiciens, contemplans*), amely Cicero fordításából hiányzik. Mind-egyiknek van bővítménye is:

respiciens

ad nativum

contemplans

generatum

formans

similitudinem atque aemulationem

exempli

persistentis

ad immortalis

in statu genuino

Calcidiusnál itt a part. egy öt szinten alárendelt szintagma alaptagja - a császárkori latinban a participium láthatóan igen rugalmasan alkalmazható.

βουληθεῖς γάρ ὁ θε-
ὸς ἀγαθὰ μὲν πάν-
τα, φλαῦρον δὲ μη-
δὲν εἶναι κατὰ δύνα-
μιν. οὕτω δὴ πᾶν
ὅσον ἦν ὁρατὸν πα-
ραλαβὼν οὐχ ἡσυχί-
αν ἄγον ἀλλὰ κι-
νούμενον πλημμε-
λῶς καὶ ἀτάκτως.
εἰς τάξιν αὐτὸ ἤγα-
γεν ἐκ τῆς ἀταξίας.
ἡγησάμενος ἐκεῖνο
τούτου πάντως ἁ-
μεινον.

Nam cum constituis-
set deus bonis omni-
bus explere mundum,
mali nihil admiscere,
quoad natura pate-
retur, quicquid erat,
quod in *cernendi* sen-
sum caderet, id sibi
adsumpsit non tran-
quillum et quietum,
sed immoderate agita-
tum et fluitans, idque
ex inordinato in or-
dinem adduxit; hoc
enim iudicabat esse
praestantius.

Volens siquidem deus
bona quidem omnia
provenire, mali porro
nullius, prout eorum
quae nascuntur natura
fert, relinqui propagi-
nem, omne visibile cor-
poreumque motu im-
portuno fluctuans ne-
que umquam quie-
scens ex inordinata ia-
ctatione redegit in or-
dinem sciens ordina-
torum fortunam con-
fusus inordinatisque
praestare

Calcidiusnál ebben a szövegrészletben négy participium található (*volens, fluctuans, quiescens, sciens*), míg Cicerónál csak kettő (*fluitans, praestantius*). Megfigyelhetjük, hogy ezek nem mindig egymás megfelelői: a görög *βουλῆθείς* medio-passzív (deponens) participium aoristi alakot Calcidius a *volens* participiummal adja vissza (a görög szöveg jelentése alapján ide a *volo* ige participium *perfectum* activi alakja kellene (= *cum voluit*), a participium *imperfectum* activi alkalmazásakor kissé módosul a mondat értelme: a *βουλῆθείς – ἤγαγεν* viszonyában található előidejűség a *volens – redegit* viszonyából hiányzik, de még mindig szerencsésebb, mint Cicero megoldása: *cum constituisset – adduxit* – itt megvan ugyan a görögben található előidejű előidejűség, viszont az egész mondat kissé nehezkessé, mesterkéltté válik – ez azon kevés esetek egyike, amikor Calcidius fordítása gördülékenyebb, mint Ciceróé, mert ezzel szemben ha tovább olvassuk a szöveget: a *ἡγησάμενος ἐκεῖνο τούτου πάντως ἄμεινον*. fordításaként a *hoc enim iudicabat esse praestantius* cicerói megoldás pontos, stílusában is megfelelő, míg ha megnézzük a későbbi fordítást: *sciens ordinatorum fortunam confusis inordinatisque praestare* – Calcidius (mint annyiszor) itt már magyarázza a görög szöveget, ahelyett, hogy (mint Cicero) fordítaná. Itt megfigyelhető, hogy a *ἡγησάμενος* görög medialis (deponens) participium aoristi alakot Calcidius a *sciens* participiummal adja vissza (a *volens*-hez hasonlóan elvész az előidejűség, de ez nem értelemzavaró) – Cicero *iudicabat* megoldása értelmileg megfelelőbb, csak nem participium. Viszont az *ἄμεινον* (*εἶναι*) fordításaként éppen Cicero alkalmaz participiumot (igaz, jelzői értelemben): *esse praestantius*, míg Calcidius az infinitívust (*praestare*) alkalmazza. Ugyanabban a mondatban tehát mást és mást fordít participiummal Cicero illetve Calcidius.

Cicerónál is láthatunk példát arra, hogy a participiumtól bővítmény függ, igaz sokkal kevesebbszer, mint a későbbi fordításban. Blatt ezt pozitív folyamatnak tekinti. Ez a megállapítás azonban nekünk kissé sematikusnak látszik. A két latin fordítás összehasonlításából kitűnik, hogy Calcidius túlhajtja a participium alkalmazását a görög szöveg fordításában. Cicero stílusa arányos, rendezett, kiegyensúlyozott, műfordításán egyáltalán nem érződik az, hogy gondolatait eredetileg egy másik nyelven fogalmazták meg. Erre Calcidius is törekedett, fordításában nincsenek hibák, félreértések vagy indokolatlan hellelismusok, de néha túl bonyolult, mesterkélt, főleg ha Platón és Cicero egyszerű és világos nyelvezete mellé állítjuk.

ὄντως δὲ οὐδέποτε
ὄν.

nec umquam esse vere
potest

neque umquam in
existendi condicione
constanti et rata
perseverans

Platón és Cicero klasszikus stílusának fölénye világosan kitűnik.

A görög τὸ ὄν – οὐκ ἔχον, τὸ γινόμενον, ὃν οὐδέποτε participium-párokat a latin nem azért nem participiummal fordítja, mert a létigének, a *habeo* és *fio* (vagy *gigno, orior*) igének nincs participiuma (ha nagyon akarná, valamiféle participiummal – pl. *existens, praesens* – pótolhatná a hiányzó *ens* alakot, Calcidius használja is a *carens* participiumot), hanem azért bontja fel a szerkezeteket *quod sit/est, neque habeat, quod gignitur/gignatur* mellékmondatokká, mert a pusztá (határozott névelő nélküli) participium alkalmazása a gondolatmenetet reménytelenül zavarossá, de legalábbis kétértelművé tenné. A görög nyelv hatása a latinra olyan erős sohasem volt, hogy a latin fordítók az *ille-illa-illud* mutató névmást névelői szerepben alkalmazzák – ilyen mértekű (a korabeli latin olvasóközönség számára valószínűleg érthetetlen és bizzar) szolgál fordításra csak nagyon tehetségtelen fordítók vállalkozhattak. Amikor az újlatin nyelvekben fokozatosan megjelent a határozott névelő, a helyzet a participiumok szempontjából is megváltozott, de ez már nem a latin nyelvtörténetre tartozó kérdés.

A hiányzó participiumok pótlására is számos példát találunk: az "ἀπ' ἀρχῆς τινος ἀρξάμενος" fordításaként, vö. a latin "*ab aliquo temporis principatu*" illetve "*originem sortitus ex tempore*" próbálkozásokat.

A vizsgált szövegrészletben van egy olyan genitivus absolutus szerkezet, amelyet a latin is abszolút konstrukcióval ad vissza: a vastag betűvel kiemelt görög "τούτου ὑπάρχοντος", a latin következetesen ablativus absolutusnak fordít (mind Cicero, mind Calcidius fordításában "*hoc posito*"). A görög szövegben participium imperfectum activi található (ὑπάρχοντος), a szókapcsolat magyar jelentése kb. "ha ezt megengedjük/ elfogadjuk/ feltételezzük", a latin fordításban az eredeti értelem megőrzése érdekében a *pono* 3, *posui, positum* ige participium imperfectum passivi alakját kellene használni, ám ennek híján (vö. 1. táblázat) mind Cicero, mind Calcidius kénytelen az ablativus absolutusban a meglévő participium perfectum passivit használni (*posito*), kissé megváltoztatva a szókapcsolat értelmét: "ha (azaz miután) ezt megengedjük/elfogadjuk/ feltételezzük" - a perfecta actio előidejűsége a görög ὑπάρχοντος vagy ὑπηγμένον fejezné ki.

5. Konklúzió

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a latin nyelv történetében az aranykor és a késő császárkor között eltelt négy évszázad jelentős változásokat hozott a participium használata szempontjából, amely Cicero, illetve Calcidius műfordításán jól lemerhető. A vizsgálatunkban kimutatott különbségek már nem magyarázhatók pusztán azzal a ténnyel, hogy Cicero jobb fordító, mint Calcidius, s műfordításában kevésbé ragaszkodik a görög formák szolgai másolásához – hiszen ezt a törekvést a latin participiumnak (a göröghöz képest meglevő) alaki és használatbeli hiányosságai eleve korlátozzák. Calcidius participium-használata minden bizonnyal tükrözi a Kr. u. IV. századi latin nyelv-állapotot, s ez már világosan mutatja az átmenetet a középkori latin nyelv felé, amely az újlatin nyelvekben meglevő tendenciák csíráit is magában hordozza (pl. a névelő használata – ez önmagában is jelentősen megnöveli a participium alkalmazhatóságát, mint azt a Timaios első sorának részletes elemzésekor láttuk; továbbá a participium használata nemcsak a passzív perfectum igeidőkben az *esse* segédigével – mint a latinban, hanem a *habere* segédigével is az aktív és passzív imperfectum és perfectum igeidőkben egyaránt – mindezek az aktív és passzív participiumot az újlatin nyelvekben a latinban addig ismeretlen nyelvi formák kifejezésére is képessé teszik – de ehhez szükséges volt a participium használatának az a jelentős bővülése, amelyet már Cicero és Calcidius Timaios-fordításának egybevetésekor is megsejthettünk).

6. Hivatkozások

- Betz, W.: 'Lehnbildungen und der abendländische Sprachausgleich', (Paul u. Braunes *Beitr. z. Gesch. der Sprache u. Litt.* 67, (1944) 275–302.
- Blaise, A.: *A Handbook of Christian Latin Style, Morphology and Syntax*, Brepols, Belgium, 1994.
- Blatt, F.: 'Latin Influence on European Syntax', In: *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague [=TCLC]* 11. 33–69.
- 'Influence latine sur la syntaxe européenne', in: *TCLC* 11. 224–235
- Bornemann, E. - Risch E.: *Görög nyelvtan*, ford. Mayer Péter, Lexika, Bp. 1999.
- Borzsák, I.: 'A latin nyelv szelleme', *Parthenon-Tanulmányok* 3. [Bp.] 1942.
- Callaway, M. *The Absolute Participle in Anglo-Saxon*, Johns Hopkins diss. Baltimore, 1889. (Review)

- 'The Appositive Participle in Anglo-Saxon', *Publications of the Modern Language Association of America*, 16, 1901.
- Eklund, S.: *The Periphrastic, Completive and Finite Use of the Present Participle in Latin*, Uppsala, 1970.
- Greenough, J. B. et al. (ed.): *New Latin Grammar*, Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 1988. 309–315.
- Hall, R. A.: 'Hungarian Grammar', In: *LANGUAGE Monograph* no. 21, 1944. p.10.
- Hammerich, L.L.: 'Germanistic Reflexions on Antique After-Effects on European Culture', In: *TCLC* 11.121–131.
- Hofmann, J.B. – Szantyr, A.: *Lateinische Syntax und Stilistik*, Verlag C.H.Beck, München, 1964. 383–395.
- Jespersen, O.: *A Modern English Grammar on Historical Principles* vols.II,III,IV,V,VII. Copenhagen – London, 1949.
- Growth and Structure of the English Language*, Oxford, 1946.
- Lerch, E.: *Historische französische Syntax* I–III Leipzig 1925.
- Marouzeau, J.: 'Un exemple de restauration syntaxique: le participe présent', In: *Quelques Aspects de la formation du Latin Littéraire*, Paris, Libraire C. Klincksieck, 1949. 153–159.
- Meiser, G.: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996. 226–228.
- Mugler, Ch.: *L'évolution des constructions participiales complexes en grec et en latin*, Paris, 1938.
- Norden, E.: *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance* Teubner, Leipzig-Berlin, 1923.
- Nykrog, P.: 'L'influence latine savante sur la syntaxe du français', In: *TCLC* 11. 89–115
- P. Mayer, E. – Tóttösy, Cs.: *Latin mondattan és stílusztika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994. 144–163.
- Quirk, R. et al., *A Grammar of Contemporary English*, Longman, London, 1985. 70–75, 876–883.
- Schwyzler, E.: *Genealogische und kulturelle Sprachverwandschaft* (Festgabe der Universität, Zürich 1914)
- Griechische Grammatik*, Verlag C.H.Beck, München, 1966. 384–409.
- Sørensen, K.: *Latin Influence on English Syntax*, In: *TCLC* 11.131–157.
- Velcsov Mártonné: 'Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz', *Néprajz és Nyelvtudomány* X. (1966) 55–61. és klny. *Nyelvészeti dolgozatok*, 63. Szeged 1966.

van Winden, J. C. M.: 'Calcidius on Matter, His Doctrine and Sources, A Chapter in the History of Platonism', In: *Philosophia Antiqua*, A Series of Monographs on Ancient Philosophy, ed. by W. J. Verdenius and J. H. Waszink, Vol. IX, Leiden, E. J. Brill, 1959.

Szövegkiadások

Platonis dialogi secundum Thrasylli tetralogias dispositi ex recognitione C. F. Hermann, Vol. IV, MCMXI, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 332-337.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, recognovit C. F. W. Mueller, Partis IV, Vol. III, MCMX, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 214-220.

Plato Latinus, ed. R. Klibansky, Vol. IV, Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus, ed. J. H. Waszink, in aedibus Instituti Warburgiani, Londinii, MCMLXII

A KÉTKEZES JELEK SZERKEZETE A MAGYAR JELNYELV FONOLÓGIAI VIZSGÁLATÁNAK TÜKRÉBEN¹

SZABÓ M. HELGA

1. A jelnyelvi elemek fonológiai szerkezete

Stokoe² és közvetlen követői úgy tartották, hogy a jelnyelvek – ellentétben a hangzó nyelvekkel – már fonológiai szintjükön sem szekvenciálisan, hanem szimultán szerveződnek. Minden jelentéssel bíró egység legalább 3 különböző típusú fonológiai komponensből tevődik össze: kézformából, mozgásból és artikulációs helyből. (Stokoe eredeti elképzeléséhez képest később páran felvetették³ további típusok elkülönítésének szükségességét is – ilyen többek között a tenyér orientációja, mimika –, arra hivatkozva, hogy ezeknek is jelentés-megkülönböztető szerepük van.) A nyolcvanas években azonban már felbukkant egy olyan elmélet⁴, amely szerint ezek a komponensek is tulajdonképpen szekvenciákat alkotnak: egy kiinduló kézforma és hely párosából egy mozgási elem révén egy újabb kézforma – hely páros áll elő. Természetesen vannak statikus szerkezetű jelek is a lexikonban.

A 90-es évek jelnyelvi fonológiai elméletei egyrészt már a fent említett kétféle szempontot próbálták összeegyeztetni egymással, másrészt viszont egyre erősebben igyekeztek a jelnyelvi fonológiát a hangzó nyelvi fonológiai elméletekkel szinkronba rendezni. Wendy Sandler⁵ a hangzó és a jelnyelvek párhuzamba állítását a jegyek hierarchikus szerveződése révén a következő két ábrával illusztrálta (Lásd az 1. ábrát.).

A fenti szemlélet megvalósítására csupán egyetlen példát hoznék: a hangzó nyelv artikulációja esetében a laringális és a szájüregi terület fiziológiailag épp olyan élesen különül el egymástól, mint a jelnyelvek esetében az ujjak pozitúrája (pl. hány van kinyújtva, begörbítve, stb.) és a tenyér orientációja. Ezeken alapul a hangzó nyelvek esetében az, hogy tulajdonképpen bármely

¹ Ezúton köszönjük az OTKA Iroda támogatását, mivel az alábbi elemzésre a T035046-os számú tematikus OTKA kutatás keretében került sor, a kutatócsoport vezetője dr. Terts István.

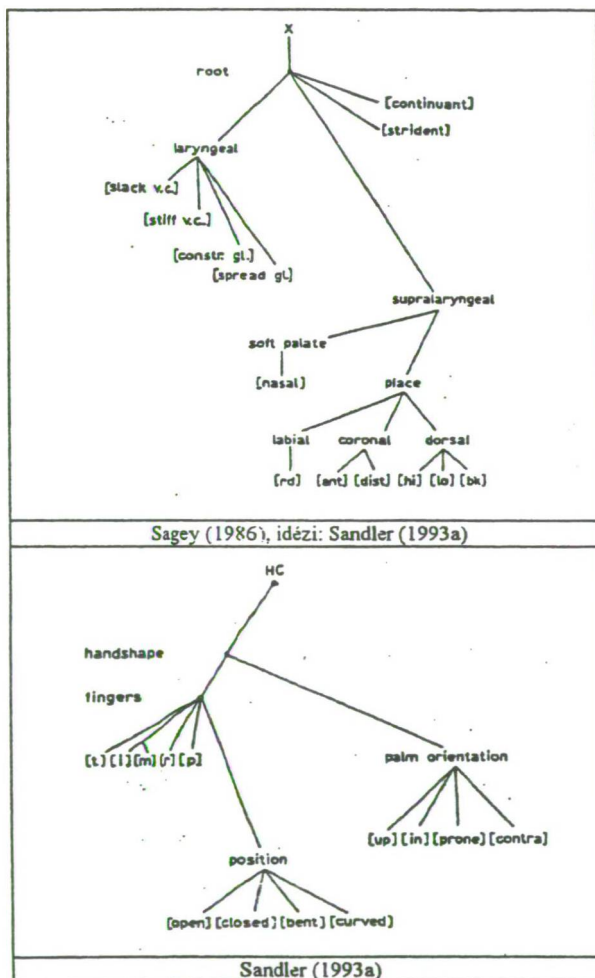
² 1960

³ Pl. Friedman 1976; Brennan – Colville – Lawson 1980; Deuchar 1984

⁴ Lidell – Johnson, 1989

⁵ 1993a

képzési helyen létrehozhatók zöngés és zöngétlen hangok, hasonlóan a jelnyelvekben bármely kézformával bármilyen tenyér-orientáció előfordulhat. Sandler további érvként hozza fel, hogy a fenti modellekben a részleges és teljes hasonulás mindkét modalitásban kezelhető, de ennek részletezésére itt most nem térek ki.

1. ábra: A hangzó és a jelnyelvek fonológiai jegyeinek hierarchikus ábrázolása

Itt kell azonban megemlíteni, hogy mindegyik kézforma – hasonlóan a fonémákhoz – leírható néhány oppozíciós jegy révén, a legfontosabbak a „nyitott – zárt”, illetve a „görbített – lapított” distinkció.⁶

2. A kétkezes jelek szerkezeti sajátosságainak felfedezése

A kétkezes jeleknek – mint sajátos fonológiai struktúráknak – a felfedezése Robbin M. Battison⁷ amerikai jelnyelv-kutató nevéhez fűződik, aki az alábbi jellemzők alapján vélte érdemesnek a csoportok és az alcsoportok elkülönítését. Először is felhívta a figyelmet arra, hogy a kétkezes jelek fonológiai és morfo-fonológiai viselkedése nagyban eltér az egykezesekétől, épp ezért szükséges a két kategória éles elhatárolása. A kétkezes jelek csoportján belül két alapvető szabályt fedezett fel: a szimmetria és a dominancia szabályát. A szimmetria szabálya azon morféimákban érvényesül, amelyek kivitelezésében mindkét kéz egyenrangúként vesz részt - teljesen azonos vagy éppen teljesen ellentétes pozícióban, illetve mozgással. Domináns jellegű morféimáknak tartjuk viszont azokat, amelyek kivitelezését csupán a jelelő aktív keze végzi, a nem domináns kéz pedig legfeljebb valamilyen kísérő mozdulatot tesz. (A korrigált típusokra és altípusokra példákat lejjebb láthatunk majd.)

Battison felfedezte továbbá, hogy a passzív formák kizárólag a „legegyszerűbb” kézformák közül kerülnek ki, tehát az A, S, O, C, G, B, 5. (Ld. a 14. ábrát, hátrébb.) A „legegyszerűbb”-et itt jelnyelvi fonológiai, másképpen anatómiai-fiziológiai értelemben kell felfogni! (Erre később még visszatérek.) Megjegyzendő, hogy a jelnyelv elsajátításának vizsgálatakor ugyanezen kézformákat mint a legkorábban megjelenőket írták le a kutatók.⁸

A jelnyelv-kutatás nemzetközi áramlatában Battison elemzése mérföldkönek számított, többen több jelnyelv fonológiai deskripciójánál az általa felállított osztályozási szempontokra támaszkodtak. Bizonyos jelnyelvek⁹ esetében már megtörtént annak feltárása, hogy mely kézformák képesek részt venni szimmetrikus kétkezes jelek artikulálódásában; és melyek azok, amelyek domináns kétkezes jelek esetén domináns, illetve

⁶ Ld. pl. van der Hulst 1995a, Sandler, 1995b, stb.

⁷ 1978

⁸ Pl. Takkinen 1994, Bonvillian et al. 1983, Newport–Meier 1985, stb.

⁹ Pl. amerikai – ld. Battison 1978; ausztrál bennszülött jelnyelvek – ld. Kendon 1988; holland – Harder – Schermer 1986; stb.

alárendelt szerepet tölthetnek be. Bizonyos adatok azonban arra mutattak, hogy Battison rendszerét finomítani kell, s újra kell gondolni magukat a kategóriákat is.

Már egy ilyesféle „javított változattal” találkozhatunk a Hamburg Notation System (HamNoSys)¹⁰ használati útmutatójában. Ennek kidolgozása mögött ugyanis nem csupán a lejegyzési szimbólumok kimunkálása, illetve azok számítógépes felhasználhatóságának informatikai megalapozása áll, hanem alapos jelnyelv-kutatási mélyfúrások is, elsősorban a jelnyelvi fonológia területén – lévén a HamNoSys egy erősen fonológia-központú lejegyzési rendszer. A hamburgi kutatók az alábbi elvek mentén módosították Battison eredeti csoportosítását. (Ld. a 2-5. ábrákat.)

különböző kézformák:	fonológiai hasonulás:
keresztrejtvény	kenyér
helikopter	Kávé

2. ábra: Példák aszimmetrikus jelekre

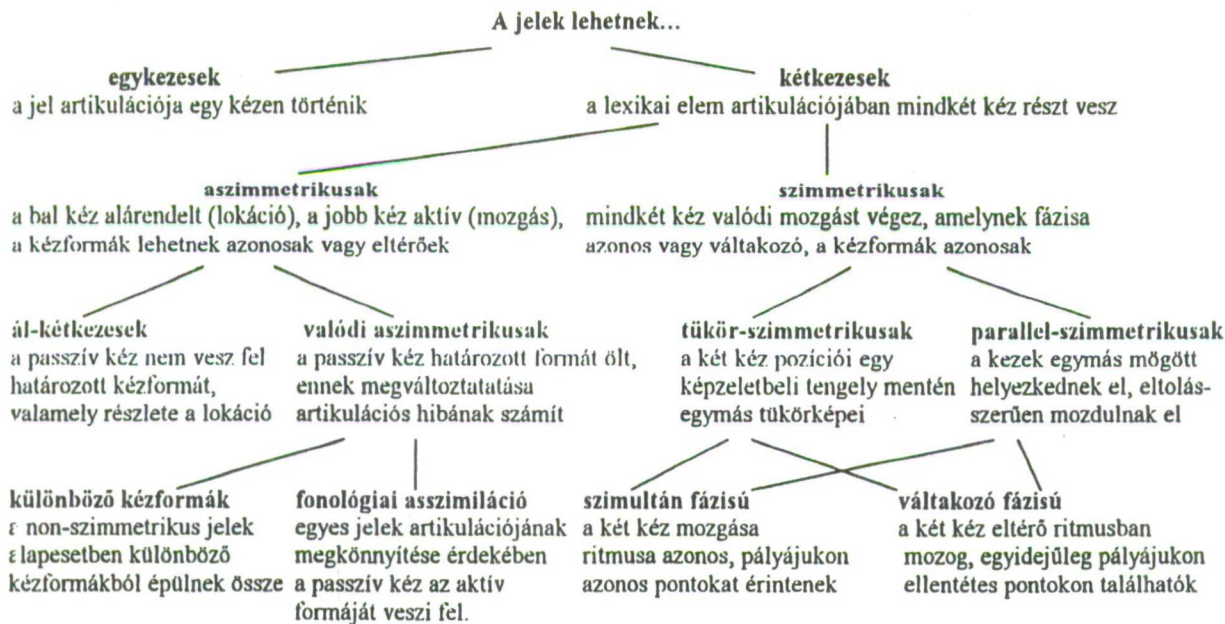
szimultán mozgású tükörszimmetrikus	váltakozó mozgású tükörszimmetrikus:
balett	járóka

4. ábra: Parallel-szimmetrikus kétkézes jelek

¹⁰ Id. Prillwitz et al., 1989

szimultán mozgású tükörszimmetrikus	vált. mozgású tükörszimmetrikus:
vizsga	puzzle
őz	olimpia

3. ábra: Példák a tükörszimmetrikus jelek típusaira

5. ábra: A kétkezes jelek típusai és azok jellemzői

A magyar non-szimmetrikus kétkezes jeleket közelebbről megvizsgálva észrevettem, hogy némelyikük esetében a bal kéz formája vagy meghatározhatatlan, vagy siket modellenként eltérő. Emiatt egy újabb alkategóriát találtam szükségesnek létrehozni, amelyet „ál-kétkezes csoportnak” neveztem el. Ezen jelek esetében arról van szó, hogy ugyan kizárólag az aktív kéz végzi a mozgást, és az artikuláció helye is valóban a passzív kéz – ezek alapján tehát non-szimmetrikusnak tekinthetnénk –, mégsem vesz fel a passzív kéz semmilyen határozott kézformát, mivel ezekben az esetekben az artikuláció helye annak valamely részlete: pl. csukló, kézfej, alkar, stb. Az alábbiakban bemutatok egy-egy példát ezekre az esetekre, s kiegészítésképpen melléjük tettem egy negyedik képet is, amelyben az artikuláció helye a passzív felkar, ahol ugyancsak lényegtelen a passzív kéz ujjainak pozitúrája, nem okoz jelentés-változást vagy artikulációs hibát, hogy a tenyér ökölbe szorul vagy lazán nyújtva van. (Ld. a 6. ábrát.)

Mindennek a lexikai elemek szótári besorolásánál lehet jelentősége, abban, hogy ezeket a jeleket az egykezes jelek között (pl. az arcon, mellkason, vagy a semleges térben létrejövők mellett) vagy a kétkezes jelek között tüntetjük-e fel. Lancz szótárában¹¹ ennél a típusnál többnyire azzal a bizonytalan megfogalmazással találkozunk, hogy „a bal kéz laza S formájú” (holott ilyen kézformát külön nem vett föl a repertoárba).

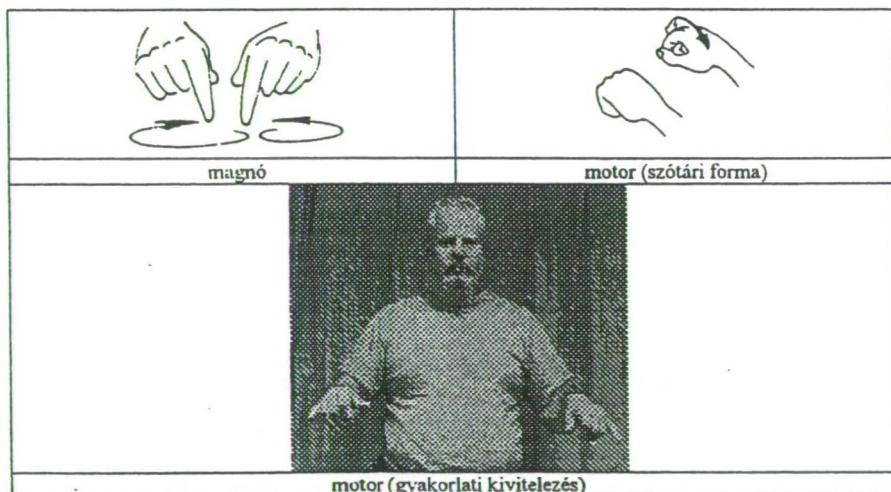
képmutató (artikuláció helye: kézfej)	érez (artikuláció helye: alkar)
orvos (artikuláció helye: csukló)	lengyel, Lengyelo. (artikuláció helye: felkar)

6. ábra: Példák az ún. ál-kétkezes jelekre

¹¹ 1999

2.1. A szimmetria ereje

Jelnyelv-kutatási megfigyelések és fiziológiai vizsgálatok egyformán rámutatnak arra, hogy jóval könnyebb neurológiailag megvalósítani azt, ha a két kéz hasonlóan viselkedik (forma és mozgás tekintetében), mintha különböző módon. Erre egyrészt a jelnyelvi afáziások vizsgálataiban találtak példákat¹², részben a jelnyelv-elsajátításnál¹³, de bizonyos elméleti munkák¹⁴ is említik a kérdést. A magyar jelnyelvből mindezt két példán keresztül szeretném bizonyítani. Az egyik a 'magnó' jelnyelvi megfelelője, amelyben az orsók forgási iránya – a valóságban megfigyelhető azonos irányba történő mozgás helyett – szimmetrikusan jelenik meg. A másik példa egy ellentmondást mutat be, amelyet a 'motor' jelének szótári formája, illetve folyamatos jelelésben való kivitelezése között figyeltem meg. Az előbbiben csak a jobb csukló mozdul, az utóbbiban viszont a modell – egy történet folyamatos elmesélése során – mindkét csuklóját mozgatta, erről kikockáztam egy képet a digitális videófelvételtől. (A képen más kézformát is használ a modell, ez azonban csupán egy kicsinyítő képzés eredménye, a mozgási komponenst nem ez befolyásolta. – Lásd a 7. ábrát.)

7. ábra: Szimmetrikussá vált jelek

¹² Poizner – Bellugi – Klima 1987

¹³ Takkinen, 1994

¹⁴ pl. Sandler 1993b

2.2. Az alkategóriákba nem sorolható különleges kétkezes jelekről

Minden jelnyelvben találtak egy-két olyan kétkezesnek tekinthető jelet, amelyek azonban nem sorolhatók be egyik fenti kategóriába sem, mert kézformájuk és / vagy mozgási komponensük és / vagy artikulációs helyük alapján különlegesen viselkednek. Ilyenekre a magyar jelnyelvben is rábukkantam, ezeket a példákat alább mutatom be (8. ábra).

magatartás (nincs mozgás, sőt valódi kézforma-artikuláció sincs)	kacsa (nem a kezek, hanem a könyökök mozognak)
Jézus (a kézforma és a mozgás együttesen váltokozik a két kézen)	Amerika (földrész) (a tenyerek orientációja is különböző)
eskü (mindkét kéz azonos formájú, mozdulatlan, és különböző helyen artikulálódik)	szegény, koldul (az aktív kéz helye a passzív könyök, a mozgást a passzív kéz végzi)
pelenka (a két kéz összesen három, különböző irányú mozgást végez)	szövetség (parallel-szimmetrikus jel, amelyben az eltolásos mozgás pályája körív)

8. ábra: Néhány ritka, nem tipikus kétkezes jel

3. Egy- és többszótagú jelek

A többek között Sandler és van der Hulst által képviselt függőségi elméletet látszik alátámasztani az a megfigyelés is, hogy a jelek szerkezetüket tekintve – a hangzó nyelv elemeihez hasonlóan – lehetnek egy- vagy többszótagúak. Mindegyik típus egyformán megtalálható az egykezes, és a különféle kétkezes alcsoportokban.

Az egyszótagú jelek lényegében teljesen statikusak, az artikulációjuk során észlelhető mozgás tulajdonképpen mindössze annyiból áll, hogy a kéz (kezek) felveszi(k) a megfelelő kézformát, illetve megérkeznek a megfelelő artikulációs helyre.

egykezes	színun.	non-színun.
barát	börtön	antenna

9. ábra: Egyszótagú jelek

A többszótagú elemek két főbb típusba sorolhatók: az egyik esetében a kézforma megváltozásáról van szó, míg a másikkban az artikulációs hely változásáról.

Egy kézforma nem változhat át bármely más kézformává, a legfőbb megszorító elv lényege, hogy a HC-1 és HC-2 közül az egyiknek mindig nyitottnak, míg a másiknak mindig zártnak kell lennie. (Az elméletben lehetséges variációk közül adott jelnyelvben még így sem valósul meg mindegyik, a nyelvre specifikus további megszorítások is léteznek. Bizonyos elvben lehetséges kézforma-váltások egyes jelnyelvekben értelmetlen jeleket hozhatnak létre.) Érdekes mozzanat, hogy kézforma-változás domináns kézen, illetve a szimmetrikus jelekben fordulhat elő, alárendelt kézen soha!

A mozgási komponens többféle módon befolyásolhatja a jelek szótagszerkezetét. Az ebbe a típusba tartozóknak közös vonása azonban, hogy leírhatók egy vagy több, hely – mozgás – hely hármassával, azaz L-1 →

M → L-2 képlettel. Külön kategóriát képeznek az egyirányú, az oda-vissza irányuló, illetve a körkörös mozgások.¹⁵

egykezes	szimm.	non-szimm.
felfog, megért	felébred	pezsgő

10. ábra: Kézforma-váltást tartalmazó többszótagú jelek

	egy- irányú	Oda- -vissza	Kör- körös
egy- ke- zes			
szimm.			
nem- szimm.			
	jog	lovagol	bors

11. ábra: Különféle típusú többszótagú jelek

¹⁵ Erről bővebben ld. pl. Kylander-Unger 1995.

4. A magyar jelnyelv fonológiai leírása

A kétkézes jelek fonológiai szerkezetének elemzése egyik részfeladata a magyar jelnyelv fonológiai feltérképezésének, hozzájárul ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a magyar jelnyelv kézforma-állományáról, illetve azok bizonyos fonológiai pozíciókban való előfordulásáról és társulási hajlandóságáról.

A teljes fonológiai deskriptív kutatás korpuszát részben *A magyar jelnyelv szótára*¹⁶, illetve Vincze Tamás *Alapfokú (illetve középfokú) kommunikációs tanfolyam* című jegyzetei¹⁷ képezték, ezek alapján mintegy 1500 hivatalosan rögzített jel szisztematikus elemzését sikerült elvégezni a jelek fonológiai szerkezetének részletes transzkripciójával. A korpusz másik részét viszont célirányosan elkészített videófelvételek biztosították, tehát a kapott eredményeket saját gyűjtésű, gyakran nem standard jelek révén is ellenőriztem (ehhez kb. 1100 tájjellegű jelet, valamint 800 eddig nem rögzített, javarészt újkeletű, még kevésbé elterjedt jelet használtam fel, amelyek precíz deskripciója nem történt meg, csupán egy-egy felmerült részletkérdés tisztázásához szolgált háttérként), ezáltal pontosítva a magyar jelnyelv keréma-készletének leírását.

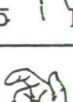

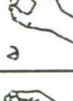
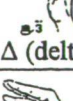
A magyar jelnyelv keréma-készletének kimerítő leírása volt tehát a kutatás első lépése. Az elemzéshez a Hamburg Notation System for Sign Language¹⁸ lejegyzési rendszert alkalmaztam, mivel ezt találtam a legprecízebb eszköznek. Mely kézformák rendszerelemek, és melyek számitanak csupán egyéni variánsnak?

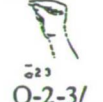

Az alábbi összesítő táblázatban a rajzok bal oldalán található szimbólum a HamNoSys-ből származik, míg a jobb oldali egy alfabetikus elnevezés, amelyet próbáltam a nemzetközi konvenciókhoz és a számítógépes lehetőségekhez is igazítani.

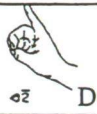

¹⁶ Lancz 1999

¹⁷ 1992, 1993

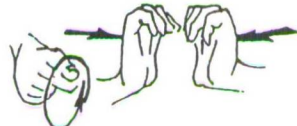

¹⁸ Prillwitz et al. 1989

kézforma	gyakoriság	kézforma	gyakoriság
G ¹	onset: 154 rhyme ² : 6 össz.: 160	H	onset: 74 rhyme: 2 össz.: 76
B	onset: 150 rhyme: 2 össz.: 152	V	onset: 75 rhyme: 1 össz.: 76
S	onset: 128 rhyme: 22 össz.: 150	Y	onset: 62 rhyme: - össz.: 62
B+	onset: 130 rhyme: 10 össz.: 140	A+	onset: 50 rhyme: - össz.: 50
A-t	onset: 105 rhyme: 4 össz.: 109	L	onset: 38 rhyme: 7 össz.: 45
5	onset: 95 rhyme: 12 össz.: 107	B+/-	onset: 39 rhyme: 6 össz.: 45
5)	onset: 77 rhyme: 14 össz.: 91	L)	onset: 40 rhyme: 2 össz.: 42
F	onset: 86 rhyme: - össz.: 86	Δ (delta)	onset: 36 rhyme: - össz.: 36
O/	onset: 43 rhyme: 40 össz.: 83	5/	onset: 24 rhyme: 4 össz.: 28

kézforma	gyakoriság	kézforma	gyakoriság
V)	onset: 24 rhyme: 2 össz.: 26	C/	onset: 18 rhyme: - össz.: 18
G)	onset: 23 rhyme: 1 össz.: 24	O-2-3/	onset: 3 rhyme: 13 össz.: 16
C	onset: 24 rhyme: - össz.: 24	Δ delta-O	onset: 12 rhyme: 3 össz.: 15
B-4	onset: 23 rhyme: - össz.: 23	4	onset: 13 rhyme: 1 össz.: 14
A	onset: 20 rhyme: 2 össz.: 22	Δ delta-C	onset: 3 rhyme: 9 össz.: 12
B/	onset: 18 rhyme: 1 össz.: 19	B+)	onset: 10 rhyme: 1 össz.: 11
O-1-2/	onset: 6 rhyme: 12 össz.: 18	C-1-2	onset: 9 rhyme: 1 össz.: 10
3	onset: 12 rhyme: 6 össz.: 18	5)-1	onset: 10 rhyme: - össz.: 10
B)	onset: 18 rhyme: - össz.: 18	G/	onset: 7 rhyme: 2 össz.: 9

kézforma	gyakoriság	kézforma	gyakoriság
	onset: 9 rhyme: 0 össz.: 9		onset: 0 rhyme: 3 össz.: 3
	onset: 7 rhyme: 1 össz.: 8		onset: 2 rhyme: 1 össz.: 3
	onset: 4 rhyme: 4 össz.: 6		onset: 2 rhyme: 1 össz.: 3
	onset: 5 rhyme: 3 össz.: 8		onset: 3 rhyme: - össz.: 3
	onset: 7 rhyme: 1 össz.: 8		onset: - rhyme: 2 össz.: 2
	onset: 6 rhyme: - össz.: 6		onset: 1 rhyme: 1 össz.: 2
	onset: 6 rhyme: - össz.: 6		onset: - rhyme: 2 össz.: 2
	onset: 2 rhyme: 2 össz.: 4		onset: 2 rhyme: - össz.: 2
	onset: 4 rhyme: - össz.: 4		onset: 2 rhyme: - össz.: 2

12. ábra: A magyar jelnyelv kézforma-állománya

S-2-3	'füge'	R	'református'	W	'Wales'	Y25	'csiga'
S34 (N)	'veréb'	C23/	'hajusz'		S45 (M)	'maraton'	
F-c	'WC'	B/	'satu'		C+	'szóda'	

13. ábra: Alkalmi kézformák a magyar jelnyelvben

Az elemzés eredménye szerint a magyar jelnyelvben összesen tehát 54 rendszeresen használt kézforma található (alapváltozatok és derivált alakok együttesen), ebből 36 *makrofonéma* (teljesen szabad sorrendi előfordulású) 18 *mikrofonéma*,

*csak onset pozícióban*¹⁹: 15

*csak rhyme pozícióban*¹⁹: 3

Ebben a számításban egyelőre nincsenek szétválasztva az alapformák és a származtatottak.

Szót kell ejtenünk azokról a kézformákról is, amelyek csak 1-1 jelben bukkannak fel, ilyenből 10 fordult elő a korpuszban. (Az illusztrációk a 13. ábrán találhatók.) A jelek, amelyekben előfordultak, három csoportra oszthatók: vagy a beszélt nyelv azonos jelentésű szavának kezdőbetűjére utalnak vissza (maraton, református, WC), vagy idegen átvételek (Wales), vagy pedig annyira ikonikusak, hogy a rendszertől független egyedi formákat alkalmaznak (veréb, füge, satu). Szerkezetüket tekintve egyaránt találunk közöttük egy- és kétkézeseket, sőt kompozitumokat is. Későbbi, hosszabb távú kutatás témája lehet, hogy mi lesz ezeknek a kézformáknak a sorsa: elterjednek (legalább minimális mértékben), vagy teljesen kikopnak a magyar jelnyelvből (és a fenti példákban kézforma-változás jön létre valamely rendszer-elem javára). A most születő, illetve frissen alkotott, elterjedőfélben lévő jeleket is érdemes majd megvizsgálni ebből a szempontból, hogy a „siket nyelvújítás”-nak elkeresztelt laikus mozgalom mennyire lesz (van) tekintettel a jelenlegi magyar jelnyelv grammatikai jellemzőire.

A mozgás-, hely-, illetve orientáció-kerémák valószínűleg csaknem teljesen egybeesnek a világ egyéb jelnyelveinek hasonló bázisaival, tehát univerzálisnak tekinthetők.

4.1. A magyar jelnyelvben található kétkézes lexikai elemek vizsgálata

A magyar jelnyelv kétkézes jeleinek elemzése a fentebb ismertetett szempontok szerint zajlott le, s egy meglepő eredményt is hozott. De lássuk előbb a számadatokat!

A részletesen vizsgált korpuszban 845 *kétkézes jelet* találtam (ez az összes jelnek több mint felét teszi ki), ebből *ál-kétkézes* jelnek bizonyult 47 – ekkor a bal kézfej csupán artikulációs helyként funkcionál, de semmilyen

¹⁹ egy- és kétkézes jelben egyaránt

konkrét formát nem ölt. (Ennek elkülönítése azért is érdekes, mert Lancz szótárában ezek a jelek a kétkézesek közé vannak besorolva.

Tehát 798 *valódi kétkézes jelet* sikerült elemezni. A valódi kétkézes jeleken belül *non-szimmetrikus jelből* – amikor az aktív kéz végez csak mozgást, a passzív pedig csak kiegészítő elemként funkcionál – összesen 261-et találtam,

ebből különböző formát vett fel a két kéz 136-ban. Azonos formát vett fel a két kéz, tehát fonológiaiilag hasonult 125 jelben

szimmetrikus jel összesen 537 volt található a korpuszban.

Ebből *tükörszimmetrikus* 494. Ezen belül szimultán fázisú 369, váltakozó fázisú 125.

Parallel-szimmetrikus pedig mindössze 43 jel volt. A magyar jelnyelv rögzített lexikai elemi között szinte kizárólag szimultán fázisú *parallel-szimmetrikus* formákat találtam, pontosan 42-t a hivatalosan rögzített magyar jelek közül mindössze 1 volt alternáns mozgási komponensű (ld.: *járóka*), de a saját gyűjtésű jelek között, illetve alkalmi felhasználásban is ennek a típusnak mindössze néhány képviselőjével találkoztam (*bicegve halad, túsarkokon tipeg, stb.*)

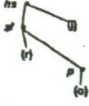

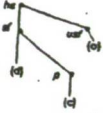

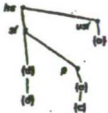
Mint már említettem. Robbin Battison²⁰ úgy találta, hogy az általa aszimmetrikusnak nevezett csoport passzív formái kizárólag jelöletlen kézformák lehetnek, tehát az A, S, O, C, G, B, 5. Ezek a kézformák anatómiai, illetve fiziológiai értelemben a legkisebb erőfeszítéssel valósíthatók meg, szemben az ún. jelölt formákkal. Ez alól csak a fonológiai hasonulás „mentheti fel” az aszimmetrikus jeleket, amikor a passzív kéz ugyanazt a kézformát veszi fel, mint az aktív. (Példákat ld. feljebb.)

A jelnyelv fonológiájának fentebb bemutatott modelljében²¹ kitűnően magyarázható, illetve ábrázolható az ún. jelöletlen és az ún. jelölt kézformák különbsége. A jelöletlen formák maximálisan egyetlen „selected finger” és egyetlen „finger position” komponenssel rendelkezhetnek (ld. az 1. ábrát). Azaz nincs semmiféle függőségi viszony egyik összetevőn belül sem. Ezzel szemben a jelöltség lényege éppen a komplexitásba rejlik, amely a fonológiai ágrajznak lényegében bármely csomópontját érintheti. Néhány példa mindkét típusra Sandler²²:

²⁰ 1978

²¹ Sandler 1993

²² Sandler 1993b-ből

G	A	S
jelöletlen formák		
F	H	V
jelölt formák		

14. ábra: Néhány jelölt és jelöletlen kézforma ágrajza

A magyar korpuszban ezzel szemben a fentebb felsoroltak bizonyos alakváltozatain (B-4, B+, O/, stb.) túlmenően felbukkannak a V és alakváltozatai, a H és H/, az L, valamint a delta-O is olyan helyzetekben, amikor nincs is szó hasonulásról.

Az aktív kézformák gyakoriságát részben az egykezes jelekben felbukkanó formákkal kell összevetnünk, másrészt érdemes figyelmet fordítani arra is, hogy az aktív kétkezes formák alcsoportjai hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Non-szimmetrikus jelben domináns 43 kézforma lehet (az összes 54-hez képest), alárendelt kézen a jelöletlen kézformák 16 változatban jelennek meg. Azonban további 10 jelölt kézforma is (V, V/, V), 3, H, H/, L, O-1-2, O-1-2/, delta-O) felbukkan. Ebből mind a 10 előfordul hasonulás esetén a passzív kézen is; kettő (O-1-2/ és V) azonban különböző kézformák esetén is megjelenik!

Domináns formáknál lényegben nincs megszorítás (összesen 11 rendszerelem nem szerepel ebben a helyzetben, főként a gyakorisági lista

vége felől). Az alárendelt pozíció formai restrikciója annál nyilvánvalóbb: a 16 bázisforma mindegyike az összesített gyakorisági lista éléről származik (kivéve a B-4-et), de a csak hasonulás esetén előforduló szubordinált kézen felbukkanó formák zöme is a gyakoribb elem közül kerül ki.

Szimmetrikus jelek esetén 16 szimmetrikus „mag-formával” találkozhatunk, amely mindegyik altípusban előfordul, ezek: A, A+, A-t, S, G, L, F, H, H/, V, 5, 5), O/, B, B+, B-4 Szimultán tükörszimmetrikus jelben 46 db forma jelentkezik. Alternáns tükörszimmetrikus jelben 28 db forma fordul elő. Parallelszimmetrikus jelben pedig összesen 19 forma bukkan fel (itt nem érdemes az egyetlen váltakozó fázisút külön venni)

A szimmetrikus kétkezes jelekben előforduló bázisformák kizárólag a leggyakoribb kézformák közül kerülnek ki. A szélesebb elemkészletet mozgató tükör-szimmetrikus jelekben már kevésbé gyakori elemek is megjelennek.

A rhyme-ban előforduló elemek közül eredetileg egyedül az L-2) kötött előfordulása, a többi 3 db (O-1-2/, H), O-2-3/) az egykezes jelekben onsetsben is felbukkanhat.

5. Az eredmények gyakorlati hasznosíthatóságáról

A fent bemutatott elemzés egyrészt a magyar jelnyelv keréma-készletét igyekezett feltárni, s bizonyos újdonságértékű megfigyeléseket hozott, amelyeknek révén egy későbbi jelszótár elkészítése fonológiaiilag is megalapozható. Elkerülhetők például a rossz kézformához való besorolás veszélyei, lehetővé válik az azonos kézformájú jelek logikusabb sorrendbe állítása.

A magyar kétkezes jelek feltérképezése pedig a közeljövőben sorra kerülő további fonológiai, illetve morfológiai vizsgálatoknál hasznosítható. Például magyarázatot adhat arra, hogy eltérő kiinduló szerkezetű elemek más-más módon képesek megvalósítani bizonyos morfoszintaktikai szabályokat. Így az alaktani kutatások során felmerülő megoldási különbségek esetén azonnal meg lehet keresni a folyamatban résztvevő elemek kiinduló szerkezetének leírását. Ugyanígy a magyar jelnyelv fonotaktikai resztriktív szabályainak leírása is csak a kézforma-állomány és a lexikai egységek szerkezetének ismeretében lehetséges.

A képek forrása:

- Kézformák: Prillwitz, S. et al (1989)
Grafikus ábrák a magyar jelnyelvi példákhoz: Vincze T. (1992, 1993)
Fotók: – lengyel, bajusz: Lancz (1999)
– motor-2: saját felvétel, modell: Mongyi Péter

Felhasznált szakirodalom:

- Battison, Robbin M. (1978):
Lexical borrowing in American Sign Language.
Silver Spring: Linstok Press
- Bonvillian, J. D. – Orlansky, M. D. – Novack, L. L. (1983):
Early sign language acquisition and its relation to cognitive and motor development. IN:
Kyle, J. – Woll, B. (eds.): Language in sign., pp.116-125, London: Groom Helm
- Boyes-Braem, Penny (1992):
Einführung in die Gebärdensprache und ihre Erforschung. Signum Verlag, Hamburg
- Brennan, Mary – Colville, Martin D. – Lawson, Lilian K. (1980):
Words in Hand. (2. ed.) Edinburgh: Moray House College of Education
- Edmondson, William (1990):
Segments in signed languages: do they exist and does it matter? IN: Edmondson, William.
H. – Karlsson, Frederick. (eds.): Sign Language Research '87 Signum: Hamburg, pp.66-74
- Deuchar, Margaret (1984):
British sign language. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul
- Harder, Rita – Trude Schermer (1986):
A first phonological analysis of handshapes in the Sign Language of the Netherlands (SLN).
IN: Tervoort, Bernard T. (ed.): Signs of life (proceedings of 2nd European Congress on Sign
Language Research) The Dutch Foundation for the Deaf and Hearing Impaired Child – The
Institute of General Linguistics of the University of Amsterdam – The Dutch Council of the
Deaf: Amsterdam, pp.47-51
- Hulst, Harry van der (1995a):
The Composition of Handshapes. IN: Working Papers in Linguistics – Special Issue on Sign
Language Phonology. Department of Linguistics, University of Thorndheim, pp.1-17
- Hulst, Harry van der (1995b):
Dependency relations in the phonological representation of signs. IN: Bos, Helen –
Schermer, Trude (eds.): Sign Language Research 1994
Signum: Hamburg, pp.11-38
- Kendon, Adam (1988):
Sign Languages of Aboriginal Australia. Cultural, Semiotic and Communicative
Perspectives. Cambridge University Press
- Krammer, Klaudia (1998):
Der sublexikalische Baustein 'Handkonfiguration' in Gebärdensprachen
(Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft – Band 24) Universität Klagenfurt
- Kylander Unger, Chatarina (1995):
Reflections on Phonetic and Phonological Movement in Swedish Sign Language. IN:
Working Papers in Linguistics – Special Issue on Sign Language Phonology. Department of
Linguistics, University of Thorndheim, pp.38-53
- Lancz Edina – Steven Berbeco (1999):

- A magyar jelnyelv szótára. SINOSZ – SHL Hungary, Bp.
- Lidell, Scott K. – Johnson, Robert E. (1989):
American Sign Language: The phonological base. IN: Sign Language Studies 64., pp.195-277
- Newport, E. L. – Meier, R. P. (1985):
The Acquisition of American Sign Language.
IN: Slobin, D. I. (ed.): The Crosslinguistic Study of Language Acquisition: Volume I. The Data, pp.881-938 Hillsdale (New Jersey): Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Poizner, Howard – Klima, Edward – Bellugi, Ursula (1987):
Was die Hände über das Gehirn Verraten. Neuropsychologische Aspekte der Gebärdensprachforschung. Hamburg: Signum Verlag (Angol eredeti: MIT Press, 1987)
- Prillwitz, Siegmund – Reginma Leven –
– Heiko Zienert – Thomas Hanke – Jan Henning
et al. (1989):
Hamburg Notation System for Sign Languages. Version 2.0 Signum: Hamburg
- Radutzky, Elena (1990):
The changing handshape in Italian Sign Language. IN: Edmondson, William H. – Karlsson, Frederick. (eds.): Sign Language Research '87 Signum: Hamburg, pp94-113
- Rissanen, Terttu (1986):
The basic structure of Finnish Sign Language. IN: Tervoort, Bernard T. (ed.): Signs of life (proceedings of 2nd European Congress on Sign Language Research) The Dutch Foundation for the Deaf and Hearing Impaired Child – The Institute of General Linguistics of the University of Amsterdam – The Dutch Council of the Deaf: Amsterdam, pp.42-46
- Sandler, Wendy (1993a):
Sign language and modularity. IN: Lingua 89 (1993), pp.315-351
- Sandler, Wendy (1993b):
Hand in hand: The roles of the nondominant hand in Sign Language Phonology. IN: The Linguistic Review 10 (1993), pp.337-390
- Sandler, Wendy (1995a):
Phonological Characteristics of Sign Languages. IN: Working Papers in Linguistics – Special Issue on Sign Language Phonology. Department of Linguistics, University of Thorndheim, pp.18-37
- Sandler, Wendy (1995b):
Representing Handshapes. IN: Edmondson, William H. – Wilbur, Ronnie B. (eds.): International Review of Sign Linguistics. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers: New Jersey. pp.115-158
- Stokoe, William C. (1960):
Sign Language Structure: An outline of the visual communication systems of the american deaf. Studies in Linguistics. Occasional Papers 8. New York: Department of Anthropology and Linguistics University of Buffalo
- Takkinen, Ritva (1994):
Kuuron lapsen viittomakielinen kehitys. [A siket gyermek jelnyelvi fejlődése.] IN: A. Iivonen et al. (ed): Lapsen normaali ja poikkeava kielen kehitys. [A gyermek normális és fogyatékos nyelvi fejlődése.], pp.245-267 Suomen Kirjallisuuden Seura (SKS), Helsinki
- Vincze Tamás (1992):
Alapfokú kommunikációs tanfolyam. Hallássérültek Országos Szövetsége, Bp.
- Vincze Tamás (1993):
Középfokú kommunikációs tanfolyam. Hallássérültek Országos Szövetsége, Bp.

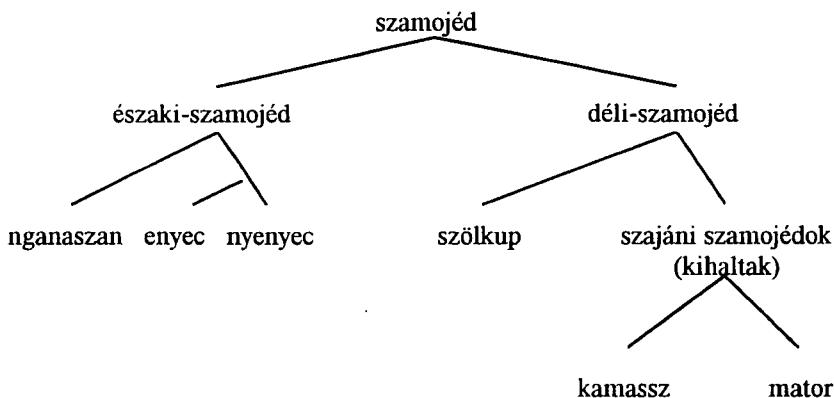
MELLÉKNEVEK A NGANASZAN NYELVBEN

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

A nganaszan a magyar egyik legtávolabbi rokon nyelve, az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozik. Földrajzi értelemben is a legtávolabbi nyelvrokonaink a nganaszanok, a szibériai Tajmir-félszigeten élnek. Az anyanyelvi beszélők száma csupán néhány százra tehető, túlnyomó többségük az idősebb generáció tagja. A nyelvvesztés nagyon gyors, a fiatalok már nem beszélik a nyelvet. Kialakult írásbeliségük nincs, a 90-es években történtek az első kísérletek egységes ortográfia megalkotására. A rendelkezésre álló írásos nyelvi anyag meglehetősen szűkös (többnyire szójegyzékek, néprajzi gyűjtések), a komolyabb nyelvészeti vizsgálatok csak az utóbbi évtizedekben indultak meg.

A szamojéd nyelvek családfája (Janhunen 1998: 459):

2. Mi a probléma a melléknévekkel?

Az általános tipológiában a melléknévi szóosztály kérdése a mai napig nyitott. Ennek oka elsődlegesen abban rejlik, hogy a melléknévi kategória a világ nyelveiben általánosnak tekinthető, de mégsem univerzális. Az egyes nyelvek szófaji rendszerében elfoglalt helye szerint is sokszínűséget mutat.

(Így) a mellé knevek kialakulása sem tisztázott kérdés. A következőkben Dixon és Bhat munkái alapján emelem ki a dolgozatomban szempontjából legfontosabbnak vélt megállapításokat.

2.1. Dixon is megjegyzi (1997), hogy a mellé knevi kategória általános, de nem univerzális, azaz vannak nyelvek, ahol nincsenek mellé knevek. Ahol vannak mellé knevek, ott nyílt vagy zárt szóosztályt alkothatnak.

Ha a mellé knev szóosztálya zárt, akkor a mellé knevek száma meghatározott. Ismerünk nyelveket, amelyekben a számuk nagyon alacsony, pl. 8 (Igbo. Nyugat-Afrika), de vannak olyan nyelvek is, ahol a számuk akár a százat is elérheti.

A nyílt mellé knevi szóosztályok négy típusba sorolhatók:

- (a) a mellé knevek grammatikai tulajdonságaik alapján nagyon hasonlítanak a főnevekhez; esetet, nemet, számot mutatnak (pl. latin, spanyol),
- (b) a mellé knevek grammatikai tulajdonságaik alapján az igékhez hasonlítanak, pl. idő. aspektus (pl. maláj);
- (c) a mellé knevek az igék és a főnevek grammatikai tulajdonságait kombinálják (pl. berber nyelvek);
- (d) a mellé knevek grammatikai tulajdonságai különböznek mind az igéktől, mind a főnevektől (pl. angol).

A (c) és a (d) típus meglehetősen ritka, az (a) és a (b) általánosabb.

2.2. Bhat (1994) csoportosításának kiindulópontja némileg eltér Dixonétól.

Két alaptétele:

- (1) olyan kritériumokat kell keresni, amelyek segítségével a mellé kneveket el lehet különíteni a főnevektől, igéktől, ill. határozószóktól azokban a nyelvekben, ahol a mellé knevek önálló szóosztályt alkotnak.
- (2) olyan kritériumokat kell keresni, amelyek meghatározzák a mellé knevek („property words”) azonosságát vagy különbözőségét a főnevektől, az igéktől vagy mindkettőtől azon nyelvek esetében, ahol a mellé knevek nem alkotnak önálló szófajt.

A második tétel tágabb értelmezést enged meg, itt a szemantikai megkülönböztetés az elsődleges, míg az első, szorosabb megfogalmazásnál a morfológiai és a szintaktikai ismérvek ugyanakkora súllyal esnek latba. A szerző két tétel alapján három ún. idealizált nyelvtípust (*idealized language type*) képzel el: mellé knev – ige, mellé knev – főnév és mellé knev – határozószó szófajtnai kategóriákkal bíró nyelveket.

Bhat kiemeli, s magam is fontosnak tartom, hogy minden lehetséges kritériumot meg kell vizsgálni (*multiple criteria*).

Mivel az uráli nyelvekben a melléknevek vagy főszóosztály, vagy pedig a névszók egyik alosztálya (ennek megállapítása nem feltétlenül egzak), így minket most elsősorban a melléknév – főnév distinkció lehetséges kritériumai érdekelnek. Bhat alapján ezek a következők lehetnek:

1. ún. "property concept"-t jelöl \leftrightarrow konkrét dolgot, tárgyat, jelenséget jelöl
2. a tulajdonságot hangsúlyozza \leftrightarrow a tulajdonság hordozóját hangsúlyozza
3. meghatározott szemantikai prototípust jelöl
4. függ a főnévi fejtől \leftrightarrow független (fej)
5. fokozás
6. deriváció
7. inflexió
8. összehasonlítás
9. klitikumok viselkedése
10. exklamáció
- 11–12. jelzői szerep, ill. predikatív szerep

3. Melléknevek az alapnyelvben?

Ha az uralisztika felől, összehasonlító történeti szempontból vizsgáljuk a szóosztályokat, akkor felmerül a kérdés, hogy a melléknévi kategória mikor és hogyan alakult ki, feltételezhető-e, hogy az alapnyelvben (akár az uráliban, akár a szamojédban) a melléknevek elkülönülése már megindult. Ezzel kapcsolatban két kutató véleményét idézem. Juha Janhunén a szamojéd nyelvek kiváló ismerője szerint (1982) a szóképzés legnagyobbrésze már az uráli alapnyelvben egyértelműen főnevekre és igékre osztódott, és mindkét szóosztálynak kiterjedt morfológiai és szintaktikai jellemzői voltak. A morfológiai kritériumok azonban nem elegendőek egyéb alosztály megkülönböztetéséhez (ügymint a melléknevek és számnevek). Szamojéd etimológiai szótárában (SW) ugyan rekonstruál melléknévi alapjelentésű szavakat, de többnyire főnévi jelentéssel együtt. Mindössze három képzett melléknevet tart számon:

(a) * <i>ārā</i> 'Grösse'	der. * <i>ārkā</i> 'gross' (SW:19)
(b) * <i>pirā</i> 'Höhe'	der. * <i>pirkā</i> 'hoch' (SW:125)
(c) * <i>kuntā</i> 'Länge, lang'	der. * <i>kuntākā</i> (-) (? ~ * <i>kuntāk-</i>) 'weit, entferrnt' (SW:78)

Mindhárom szónak megtalálható a folytatása a nganaszban.

- (a) A ‘nagy’ jelentésű szónál az SW nem említ nganaszan megfelelést, noha már többen felfigyeltek a nganaszan *ŋarka* ‘medve’ szó hangalakjához hasonlóására, ami hangtanilag szabályos folytatása lenne a PS alaknak. Azt már Helimskij is megállapította, hogy a Janhunnen által rekonstruált **wārka* ‘Bär’ (SW: 170) alapjelentésű szó, amihez a nganaszan adatot is kapcsolja, minden bizonnyal helytelen (Helimskij 1986: 130). A ‘nagy’ jelentésű szót talán tabuszóként kezdték használni a medvére, de erre nincsen megbízható adat (Pusztay 1985: 99; Tereščenko 1967: 123–124). Ha a ng *ŋarka* képzett is, mára már a képzés elhomályosult.
- (b) A ‘magasság’ jelentésű szó PS képző nélküli alakjának nganaszan folytatása Castrénnál még *fira*, de már megjelent a képzővel ellátott *firagā* szó is (fonologikus alak: *hiragəə*). Ma már csak a képzett alak használatos. Az SW a nganaszan képzett alakot nem tekinti ősinnek. Lehtisalo ellenben (1936: 340) egy PS **-ke* denominális melléknévképzőt rekonstruál, aminek a nganaszan folytatása *-gəə*.
- (c) A ‘hosszúság, hosszú’ szó esetében az SW ősi képzéssel számolt ott, ahol a mai nganaszan alakban is kimutatható a képző. A *kuntagā* (Castrén) szónak ? < **kuntākā-jā* ~ *kuntagūa* ? < **kuntākā-jā* alakját rekonstruálja.

Janhunnen adatai alapján nem zárható ki egy esetleges PS **-kV* képző megléte, de azt is el kell ismerni, hogy ez a feltevés további megerősítést igényel.

Legutóbb Anneli Pajunen (1998: 59–109) foglalta össze az uráli főszóosztályokról elmondottakat. A szamojéd nyelvek közül a nyenyecet vizsgálta (mivel ez a legjobban adatolható és leginkább kutatott szamojéd nyelv). Következtetése szerint úgy tűnik, hogy az ige és a főnév a szamojéd nyelvekben külön szóosztályt képez, de a melléknévek, legalábbis a nyenyecben nem alkotnak *egyértelműen* külön főszóosztályt. Az uráli nyelvekben szemantikai és alaktani kritériumok alapján megkülönböztetjük a főnevek és az igék kategóriáját, tehát ezek a nyelvek nem állnak ellentétben a kérdéses szóosztályok univerzalitását illetően. Ugyanezen kritériumok elegendőek a finnugor nyelvekben a főnevek és a melléknévek elkülönítéséhez, a szamojéd nyelvek esetében azonban más a helyzet („samojedikielten tilanne saattaa olla toinen”). Itt a szóosztályok kérdésével foglalkozó szakirodalom megállapításai nem elégségesek.

4. Miért problémás a szamojéd nyelvek szófaji rendszere?

A szamojéd nyelvek ismerik a névszó predikatív ragozását (ez a finnugor nyelvek közül csak a mordvinban található meg), azaz állítmányi szerepű névszók igeragokkal való ellátását. Ezt a jelenséget sokáig úgy értékelték, hogy ezekben a nyelvekben a két főszóosztály, az ige és a névszó elkülönülése nem ment teljesen végbe, így további alosztályok megállapítása még nehezebb. Hajdú Péter (1975) tanulmányában azonban kimerítően foglalkozik a kérdéssel, megvizsgálva nemcsak a szamojéd nyelveket, hanem a térség majd minden nyelvéből említ példákat. Véleménye szerint nomenverbumok a szamojéd nyelvekben nincsenek, hanem a jelenséget alternáns tömorfémák meglétével magyarázza. Az igésített névszó a nyenyecben mód-, a nganaszanban és szölkupban mód- és idővonatkozásaitól megfosztott.

Hajdú összességében megállapítja, hogy nem értékelhető úgy a jelenség, hogy az ige és a névszó közötti határok ezekben a nyelvekben ingatagok, összemosódnak.

4.1. Melléknevek a szamojéd nyelvekben?

Az eddigi szófajtani vizsgálatok elsősorban inflexiós és kisebb mértékben szintaktikai szempontok figyelembevételével történtek. Ezek alapján a szamojéd nyelvekkel kapcsolatban általában az az álláspont alakult ki, hogy a főnév és a melléknév közötti különbség a derivációban mutatkozik meg. Ugyanakkor ennek részletes vizsgálata még nem történt meg.

Röviden tekintsük át a nganaszan két legközelebbi rokon nyelvének mellékneveiről írottakat. A nyenyec nyelv szóosztályaiival Tapani Salminen foglalkozott részletesebben az utóbbi időben (Salminen 1993; 1998a; 1998b). Ő két fő (morfológiai) szóosztályt állapít meg: igét és névszót. A melléknevek, számnevek és névmások (kivéve a személyes névmásokat) morfológiai szempontból (itt igazából inflexióra gondol) nem különböznek a főnevektől, néhány derivációs típust kivéve, amelyeket azonban nem részletez. Fontos megjegyezni, hogy Salminen jelentéstani kritériumokat nem vesz figyelembe.

Az enyec nyelv mellékneveiről Sorokina írt rövid tanulmányt (1985: 73). Ő a melléknévi kategóriát a szamojéd nyelvekben újabb eredetűnek tartja. Csoportosítása főleg szemantikai és derivációs szempontú. Véleménye szerint vonatkozó melléknevek nincsenek az enyecben, hanem ezt a kategóriát a szubsztantívum/főnév melléknévi alakjaival fejezik ki (tehát tulajdonképpen mégiscsak vonatkozó melléknevek).

A minőséget kifejező mellékneveket két csoportja osztja: képző nélküli és képzett melléknevek. A képző nélküli (*primary*) mellékneveken

belül elkülöníthető egy olyan csoport, amelynek szavai történetileg ugyan képzővel vannak ellátva, de a mai nyelvben a képzés már elhomályosult, így e szavak képző nélkül nem fordulnak elő. A képző nélküli melléknévek között vannak olyanok, amelyek melléknévi és főnévi (*qualitative and substantival meaning*) jelentéssel is bírnak.

5. A nganaszan melléknévekről és a minőséget jelölő melléknévképzőkről

Dolgozatom második részében a minőséget jelölő melléknévképzőket és a velük képzett melléknévek töveit vizsgálom meg írásos anyagok alapján. Nem foglalkozom a képző nélküli melléknévekkel, pl. *bah'a* 'rossz', *naŋha* 'rossz', *lišū* 'lusta', *ŋanua* 'igazi', a vonatkozó melléknévekkel és a moderatív képzős melléknévekkel. Először tekintsük át a nganaszan melléknévekről és a vizsgált képzőkről az eddigi véleményeket.

5.1. Helimski (1998) szűkszavúan nyilatkozik a melléknévekről. A főnév és melléknév közötti szemantikai különbség szerinte a derivációban mutatkozik meg, de szintaktikai és inflexiós szempontból megegyeznek. Csak néhány melléknévképzőt említ. A minőséget jelölő (*qualitative*) képzők közül a -KΘΘ és a -L'I°KU₀ képzőket, a vonatkozó (*relative*) melléknévképzők közül pedig az -Θ és -ΘD'Θ képzőket.

5.2. A Mikola Tibor által tervezett nganaszan morfológiai szótár a következő minőséget kifejező melléknévképzőket veszi fel:

-gəə	minőség / állapot / melléknév
-ko / -kuo / -jko / -jkuo	színnév / melléknév
-ka	melléknév

5.3. Wagner-Nagy Beáta (2001) nganaszan képzőmonográfiában Mikola felosztását követi, s Helimskihez hasonlóan a mélyszerkezeti alakokat adja meg:

- KΘΘ
- "KA
- °KUΘ; -JKUΘ

5.4. Tereščenko (1979: 117–121) a melléknéveket szemantikailag két csoportba sorolja: (1) minőséget jelölő melléknévek (*kačestvennye imena prilagatelnye*), (2) vonatkozó melléknévek (*otnositelnye prilagatelnye*). Az első csoport alaktanilag lehet képző nélküli, ill. képzett. A képző nélküli

melléknevek száma csekély. Egy részüknek főnévi jelentésük is van:

sijr 'fehér; jég, só'

Mivel a vonatkozó melléknevekkel és a moderatív melléknévképzőkkel e dolgozat keretei között nem foglalkozom, így most Tereščenkónak csak a minőséget kifejező melléknévképzőkre vonatkozó felosztását ismertetem.

Tereščenko a képzett melléknevek esetében a következő képzőket különíti el: *-gə*, *-ko/-kuo*, *-ka* és *-ŋkə*.

A *-gə* képzővel jelentős számú melléknevet találunk. Ugyanaz az alak főnévi és melléknévi, ill. melléknévi és határozószói jelentésben is előfordulhat:

főnév – melléknév:	<i>səŋkagə</i>	'súly; nehéz'
	<i>hojmagə</i>	'az éjszakák sötétje; sötét'
melléknév – határozószó:	<i>holegə</i>	'könnyű; könnyen'
	<i>d'ürəgə</i>	'mély; mélyen'

A *-gəə* képzős melléknevek általában tartós állapotot, tulajdonságot jelölnek:

	<i>hekəgə koru</i>	'meleg ház'
de:	<i>hekutija bi</i>	'meleg víz'

A *-ko/-kuo* képző gyakran egy *-j-* komponens segítségével kapcsolódik a tőhöz és elsősorban színnevek és alaknevek képzésében vesz részt.

tusajko 'sötét, fekete'

A *-ka* melléknévképző (Tereščenko nem ír bővebben, csak példákat említ):

miinika 'közeli'

A *-ŋkə* képzőnél is csak néhány példát említ, ezek többnyire kétszótagúak. Hozzáteszi, hogy főnevet is lehet vele képezni. Itt azonban Tereščenko kicsinyítőképzős alakokat hoz, vagy olyan alakokat, ahol a végződés a tőhöz tartozik, tehát nem képző. Ugyanez a helyzet a *-ŋku/-ŋkuo* képzős alakok esetében.

5.5. E. P. Bol'dt az előzőektől eltérő módon csoportosít (1989: 38–41).

Véleménye szerint *-ga* (ugyanaz, mint Tereščenkónál a *-gəə*), *-ko* és *-ka* képzők egy képző variánsai. Érvei a következőkben foglalhatók össze:

- (a) Sok olyan szót találunk, amelynek két variánsa van, tehát szerinte a *k~g* váltakozásnak nincs szerepe:

dika ~ *diga* 'hegy' (fonologikusan: *d'ikə*)

karča-ka ~ karča-gā 'szilárd, kemény'

- (b) A főnévi töveket Bol'dt szerint két fonetikai osztályba lehet sorolni: (1) a magánhangzós tövek, (2) *m, η, j, r* és a " végződésű tövek. A -*k*- elemű képzők a (2) csoporthoz kapcsolódnak, a -*ga* variánsuk az (1) csoporthoz:

nijko 'izzadó, verejtékes'
nimka 'neves (névvel ellátott)'
 (fonologikusan: *nimkə*)
kataga 'fényes'

- (c) A képzők vokalizmusa kapcsán megjegyzi, hogy az *a/ə* váltakozás általános a nganaszanban.

5.6. A nganaszan fokváltakozásról és tőtípusokról. Bol'dt véleményének kritikája.

A nganaszan nyelvben nagyon szigorú és bonyolult mássalhangzó-változások működnek, amelyek a *k ~ g* fonémák váltakozását is érintik. Most Helimskij (1994: 197–210) alapján röviden ismertetem a legfontosabb a szabályokat.

A ritmikai fokváltakozás (*ritmičeskaja gradacija*) a morák számától függ¹. Öt mássalhangzót (*H, T, K, S, S'*) és öt mássalhangzó-kapcsolatot (*MH, NT, DK, NS, NS'*) érint. Páros moraszám után gyenge, páratlan moraszám után erős alak mutatkozik: *h ~ b, t ~ δ, k ~ g, s ~ d', š ~ d', mh ~ h, nt ~ t, ηk ~ k, ns ~ s, nš ~ š*.

A ritmikai fokváltakozás után a szillabikus fokváltakozás (*slogovaja gradacija*) fejti ki hatását, de csak a ritmikai fokváltakozás után erős fokban maradt alakokon, így nem érinti a mássalhangzó-kapcsolatok gyenge fokaként létrejött mássalhangzókat. A fokváltakozott mássalhangzó-kapcsolatok különböznek a ritmikai gradáció nyomán kialakult gyenge foktól: *mh ~ mb, nt ~ nd, ηk ~ ηg, ns ~ nš, nš ~ nš*.

¹ 1 mora: rövid magánhangzó (*nj* 'nő', *baŋ* 'kutya')

2 mora: két rövid magánhangzó (*basa* 'vas, fém'), hosszú magánhangzó (*kaaŋ* 'patak'), diftongus (*hiə* 'sokuj', *m'ai* 'meny')

3 mora: *kəəlɨ* 'könny', *satüə* 'üszök'; 4 mora: *kətud'əmu* 'legelő', *kümaa''ku* 'késecske', *kuəbuə* 'halott' stb.

moraszám	ritmikai fokváltakozás	szótag	szillabikus fokváltakozás
PAROS	ERŐS	NYÍLT	ERŐS
PAROS	ERŐS	ZÁRT	GYENGE
PARATLAN	GYENGE	NYÍLT	ERŐS
PARATLAN	GYENGE	ZÁRT	GYENGE

A nganaszanban a töveket három csoportba soroljuk (Helmiskij 1994: 200–201):

S1, vagy egyes szám nominatívuszi tő (*kuhu* ‘bőr’, *ma* ‘sátor’).

S2, vagy egyes szám genitívuszi – többes szám nominatívuszi tő.

Mind a két esetben egy szóvégi mássalhangzó lekopásáról van szó (SgGen **n*, PINom **t*). Amennyiben a fokváltakozásban részt vevő hangok (lásd feljebb) szerepelnek a töben, hangváltozás következik be, pl. *kubu* ‘bőr’ SgGen (ø), *maðə* ‘sátor’ SgGen (ø).

S3, vagy többes szám genitívuszi tő. A lekopott **j*+**t* miatt ebben az esetben is be-következhetnek hangváltozások a töben, pl. *kubu* ‘bőrök’, *maði* ‘sátrak’ PINom (**t* > ”).

Tehát, amikor Bol’dt azt mondja, hogy a *k* ~ *g* változásnak nincsen szerepe, az első és a második tövet „mossa össze” (ezzel tulajdonképpen az SgNom és az SgGen közé tesz egyenlőséget). A tövek besorolásánál (b pont), szintén a fokváltakozás szabályait hagyja figyelmen kívül, bár azt ő is észreveszi, hogy közvetlenül mássalhangzó után a fokváltakozás szabálya nem lép érvénybe.

5.7. A nganaszan minőséget jelölő melléknévképzők

A következőkben megvizsgálom, hogy a három szótagú melléknevek esetében melyik tőtípus vesz részt az egyes képzőknél. Döntésemet azzal indoklom, hogy megfelelő mennyiségű anyag hiánya miatt már annak az eldöntése is gyakran problémát okoz, hogy kétszótagú melléknév esetén a második szótag a tőhöz tartozik-e, avagy képző. Ilyenek például:

<i>maŋkə</i>	‘szegény’
<i>həŋkə</i>	‘sötét’
<i>d’əŋkuo</i>	‘fehér /kutyál’

A *maagəə* ‘kemény, erős’ szó esetében például tudjuk, hogy tunguz átvételről van szó, és a tunguz alak végződését mutatja (Futaky 1983: 158), tehát ebben az esetben bizonyos, hogy a szó képzett. Nehezíti az elemzést, hogy analógiával is számolni kell. Például tudjuk, hogy a *-jkia* moderatív képző

mindig a -gəə végződésű melléknevekhez kapcsolódik:

merəgəə 'gyors' *merəgəəjkia* 'nagyon gyors'

Ez azonban még nem jelenti, hogy a -gəə végződést minden esetben képzőként kell értelmezni, amikor ez a képző követi (pl. *maəgəəjkia* 'nagyon kemény, erős').

Tehát akkor vizsgáljuk meg az előbb bemutatott képzőket! Először tekintsük át a -CV alakú képzőket, ahol a C *k* vagy *g*. A ritmikai fokváltakozás szabályai szerint a harmadik moránál (jelen esetben a képzőben) gyenge foknak kell jelentkeznie, tehát a *k* ~ *g* fonémák közül az utóbbinak.

(C)V(C)CV-CV

(a) CVCV-gV

k	<i>hekəgəə</i>	'meleg'
s	<i>česəgəə</i>	'hideg'
t	<i>t'utagā</i>	'zsíros, kövér' (Castrén)
nk	<i>jankagā</i>	'szürke, fehéresszürke' (Castrén)
	<i>səŋkəgəə</i>	'nehéz'
nt	<i>jontagā</i>	'lassú' (Castrén)
	<i>kuntəgəə</i>	'messzi, távoli'

A töben (2. szótag) erős fokot találunk, míg a harmadik szótagban (azaz a képzőben) gyenge fokot. Ez a várakozásunknak megfelel.

(b) (C)VCV-kV

b	<i>d'abako</i>	'piros'
	<i>tubako</i>	'feszés, szoros'
d'	<i>d'öd'ako</i>	'szürke, zöld, zavaros'
	<i>tođ'ako</i>	'sárga, barna'
g	<i>ŋugako</i>	'görnyedt, hajlott hátú'
nd	<i>d'ündaka</i>	'horgas, kampós'
mb	<i>d'ömbako</i>	'lapos; lapos v. tönpe (orr)'

Itt fordított a helyzet, a töben gyenge fok van, míg a képzőben erős fokot, azaz *k-t* találunk. Helimski és Wagner-Nagy ezt a mélyszerkezetben található ún. kvázikonzonánssal magyarázza (-^hKUƏ), ami megakadályozza a fokváltakozást. Tehát például a *d'abako* szó mélyszerkezete a következőképpen néz ki: D'AH^hA^hKUƏ. Ez elfogadható magyarázatnak tűnik, ugyanakkor arra már nem tudunk felelni, hogy mitől függ ennek a konzonánssnak a felszíni szerkezetben (-JKUƏ) való megjelenése. Sőt, további kérdések merülnek fel a két alakváltozat megkülönböztetését illetően, de erről majd az egyes képzők részletesebb bemutatásánál lesz szó.

(C)V(C)CV-ikV(V)

(a) CVCV-jkV(V)

ś	<i>liśaikā</i>	'lusta' (Castrén)
s	<i>tusajko</i>	'fekete, sötét'
b	<i>d'abijkuə</i>	'szószátyár, fecsegő (boltlivyj)'
nd	<i>ləndujko</i>	'gyenge, hervadt, fonnyadt'
mb	<i>simbajko</i>	'sima, sík'

Amint látjuk, azokban a szavakban, ahol a képző felszíni szerkezete *-j-t* tartalmaz (hozzáteszem: korántsem biztos, hogy mindig a képzőhöz és nem a tőhöz tartozik), a fokváltakozás vegyes képet mutat. A fokváltakozás szabályai szerint gyenge foknak kellene a töben jelentkeznie, ám ez nem minden esetben történik így.

5.8. Milyen szófajú a tő?

Miután alaktanilag sikerült a *-g* és a *-k* mássalhangzót tartalmazó képzők között különbséget tenni, a következőkben azt nézem meg, hogy az ezekkel a képzőkkel ellátott szavak tövei milyen szófajúak. Mivel a minőséget jelölő melléknévképzőkkel ellátott szavak töve passzív és a képzők nem produktívak, így még annak a megállapítása is nehézségbe ütközik, hogy a képző denominális vagy deverbális-e, funkcióbeli különbségek megállapítása pedig nem lehetséges.

5.8.1. A *-gəə* képző

Valószínűleg már nem produktív, ugyanakkor frekvenciát, gyakori képző. Az orosz jövevényszavak már nem veszik fel. Gyakoriságából arra következtethetünk, hogy produktivitását a másik két képzőnél valószínűleg később veszítette el. Viselkedésének legfontosabb jellemzői:

(1) A *-gəə* helyett előfordulhat a folyamatos melléknévi igenév képzője:

tasa-gā 'keserű' (Castrén) *taśu-tüo* 'ua.'

A két alak használata között eddig funkcióbeli, vagy szintaktikai különbséget nem sikerült megállapítani. Előbbi a tulajdonság tartósabb meglétét fejezi ki.

(2) Megvizsgáltam, hogy a nganaszan legközelebbi rokon nyelvében, a nyenyecben ugyanazon tö esetében ugyanazzal a jelentéssel milyen morfémát találunk a nganaszan képző helyén. A leggyakrabban nomen possessoris képző jelentkezik:

ng *t'utagā* 'zsíros, kövér' (Castrén) nye *tu-cawej* 'zsíros'
→ PS 'zsír'

ng *d'erəgaa* 'kövér' nye *jur-cawej* 'zsíros, zsírral'
→ PS 'zsír'

Máskor a nyenyecben a melléknévi igenév képzője szerepel:

ng *nikagaa* 'erős' nye *nixi-ta* 'erős'

(3) Helimski megjegyzi (1998: 497), hogy a minőséget jelölő melléknevek egy csoportjának három alakját lehet megkülönböztetni:

attributív-pozitív *tanəgaa* 'széles ATTR.'

kəə'ükü 'rövid ATTR'

attributív-komparatív *tandud'a* 'szélesebb'

kəim'd'a 'rövidebb'

predikatív *tand'a* 'széles PRED'

kəim 'rövid PRED'

Azaz a *-gaa* képző mintha a melléknév attributív mivoltát jelölné morfológiailag. Ez a jelenség nem általános az uráli nyelvekben (noha az egyes nyelvek mutatnak hasonló jelenségeket, a magyarban például predikatív-attributív alakpárnak lehet tekinteni a *kettő* (pred. és attr.) és a *két* (attr.) szavunkat, vagy a *kicsiny*, *kicsi* (pred. és attr.) és a *kis* (attr.) szavunkat, vö. Átányi 1936: 335). Az egyedüli kivétel a lapp nyelv, ahol az attributív melléknév többnyire egy *-s* képzőt kaphat (nem minden esetben és nem minden nyelvjárásban, de erre most nincs módomban részletesen kitérni). A lapp nyelvnek ezt a jelenségét az eddigi kutatások elszigetelt, a nyelv külön életében kialakult fejleménynek tartják (pl. Átányi 1943), vagy pedig kialakulását, fejlődését tisztázatlannak (pl. Korhonen 1981: 246). Azonban a nganaszan adatok tükrében érdemes lenne újrazvizsgálni a kérdést, már csak azért is, mert Hajdú Péter (2001) kapcsolatot feltételez az attributív-melléknév morfológiai megkülönböztetése és a lapp „félkongruencia” között. Ezt a kapcsolatot erősítené a nganaszan, ahol szintén nem teljes a kongruencia: számban (Sg, Du, Pl) teljes az egyeztetés, valamint nominatívuszban, akkuzatívuszban és genitívuszban, de amennyiben a jelzett szó függőesetben van (datívuszból-latívuszból, ablatívuszból, lokatívuszból, prolatívuszból), akkor a jelző genitívuszból kerül. Ugyanakkor a nganaszant illetően kétségek merülnek fel: egyfelől találunk példát (ha nem is sokat) *-gaa* melléknévképzős állítmányra. Másfelől, ezek a példák a legutóbbi lejegyzésekből származnak, s mivel a képző produktivitását elvesztette, elképzelhető, hogy az attributív és predikatív használat ilyen módon történő megkülönböztetése is már a „múlté”. Mindazonáltal felelőtlenség lenne most határozott álláspontot foglalni, a kérdés további vizsgálatot igényel.

Most – visszatérve a szófaji kérdésekhez – nézzük meg, hogy milyen típusú töveket találunk *-gaa* képzővel ellátva:

A TŐ SZÓFAJA	NG ADAT	JELENTE S	RÉTEG	SZAMOJED MEGFELELŐK
konkrét főnév	<i>katagaa</i>	‘fényes, világos’	-	ng <i>kaðar</i> ‘fény’
	<i>selegā</i> (Castrén)	‘zsíros, kövér’	PS ‘zsír’	ng <i>śela</i> ‘zsír (rén-szarvasé)’
(elvont főnév); melléknév	<i>hol'egaa</i>	‘könnyű’	-	ng <i>holö</i> ‘könnyű’
elvont főnév	<i>hiragaa</i>	‘magas’	PU ‘magas, hosszú’; PS ‘magasság’ der. korr. ‘magas’	eny <i>pižä</i> Tnye <i>pirca</i>
elvont főnév	<i>homagaa</i>	‘éles’	PS ‘éles’	eny <i>fo"e</i> Tnye <i>pam'e</i>
elvont főnév	<i>ñikagaa</i>	‘erős’	PNS ?	ng <i>ñikə</i> ‘erő’ eny <i>niho</i> ‘erő’ Tnye <i>ñixi-ta</i> ‘erős’ <i>Ptlmp</i>
elvont főnév, melléknév	<i>d'üragaa</i>	‘mély’	PU ‘mély hely a vízben (folyóban vagy tóban) ’; PS ‘mély’	eny <i>jore'eo</i> AUG ‘mély, vastag’ Tnye <i>jor'</i> ; <i>jore</i> ‘mélység (víz, hó, háló)’
határozatlan számnév	<i>ñukagaa</i>	‘sok’	PS ‘sok’	Tnye <i>ñoka</i>
határozószói eredet ??	<i>najbagaa</i>	‘hosszú’	-	ng <i>Nai-Tea</i> ‘felső’ (Castrén)

A tövek alapvetően főnévi eredetűek, illetve melléknévi alapjelentésű szavak. Ugyanakkor a főneveken kívül találunk más névszói alosztályba tartozó töveket is. A táblázat utolsó példája különösen érdekes, mivel a példa esetleg határozószói eredetre utal.

5.8.2. A -ko/-kuo/-jko/-jkuo képzőkről

A képző nem produktív. A fentebb tárgyalt képzőhöz képest sokkal

kevesebb adat áll a rendelkezésünkre. Az eddigi leírásokban színnévképzőként szerepel. Ezek tövei között kevesebb ősi (legalább ősszamojéd korú) tövet találunk, ennek azonban feltehetően az az oka, hogy mivel az ezzel a képzővel ellátott szavak töveiben fokváltakozás következik, továbbá a képző nem produktív, az alapszó megtalálása nehezkesebb, így az etimológiai kutatások eddig nem vizsgálták kellőképpen ezeket a szavakat.

A -KƏƏ képzőhöz képest viselkedésében különbség mutatkozik abban, hogy itt, amennyiben a képző helyén a folyamatos melléknévi igenév képzője jelentkezik, megelőzi egy denominális ige-képző:

d'öd'ako 'szürke, zöld, zavaros'
d'ösa-rə-tuo 'ködös, homályos; borús'
 S + denominális verbunképző + PtImp

Az 5.7. pontban már említettem, hogy nem tudni mitől függ a -k- előtti konzonáns megjelenése a felszíni szerkezetben. Nos szemantikailag sokszínűbbnek tűnik a -KUƏ alakváltozatnál a -JKUƏ: míg előbbi szinte csak színnevekben fordul elő (ritkábban alaknevekben), addig az utóbbi általánosabb színnevek mellett dimenzionális melléknévet is találunk, fizikai tulajdonságot. stb (további jelentések: széles; mély; lapos; gyenge, hervadt; kövér, stb.).

Ugyanakkor néhány szó esetében felmerül a gyanú, hogy a -j- nem a képzőhöz, hanem a tőhöz tartozik, esetleg külön képző. Ennek megállapítása gyakran az adatok hiánya miatt nehéz, továbbá a tő passzív mivolta is nehezíti a meghatározást. Így tulajdonképpen a szavakat külön-külön kell megvizsgálni. Módszerem abban áll, hogy a nganaszannál lényegesen jobban kutatott nyenyecben keresem ezeknek a passzív töveknek a megfelelőit a hangváltozási szabályok alapján. A nyenyecben a következő etimológiai megfeleléseket találtam:

ng *d'öd'ako* Tnye *jajo* 'folyadék alja, zavarosa: üledék, lerakódás'

→ *jajexad to* 'zavaros tő'

Itt a nyenyec adat azt mutatja, hogy a tő *jVjV' szerkezetű.

A ng *tusajko* 'fekete, sötét' jelentésű szó etimológiája sem tisztázódott még. Véleményem szerint a szó eredete a következő módon fejthető meg: az enyecben találunk *tüša* 'szén' jelentésű szót. Ez az adat a nyenyec alapján tovább bontható:

tunzib'a: *tu + n* [Gen] 'tűz' + *sib'a* 'por' > 'szén'

A nganaszban ehhez az összetételhez kapcsolódik a képző: 'szén, szénpor' + -ko = 'fekete'. Érdekes, hogy a 'szén' jelentésű szót a nganaszban ma már az enyectől és a nyenyectől eltérő módon fejezi ki. Mivel az összetétel első,

'tűz' jelentésű tagja genitívuszban van a nyenyecben, feltételezhető, hogy a nganaszanban is ez a helyzet, noha ez a felszíni szerkezeten nem látszik. Nganaszanul a 'tűz' *tuj*, genitívusza *tuu* (mélyszerkezetiileg: TUJƏ(Ń) → TUƏ → TUU), azaz az első szótag hosszú (két mora): *tuusajko*. Ez megmagyarázza, hogy a második szótag mássalhangzója miért marad erős fokban (s). A fokváltakozás szabályai szerint ugyanis hosszú magánhangzó után mindig erős fok áll.

További példák névszói tövekre:

l'isaiká (Castrén) 'lusta'

- ng *lišū* / eny *leşu* / Tnye *leşu*

ńerajko 'tisztá'

- nye *ńaro*, *ńaru-j* 'tisztá, nem beszennyezett'

sįrajko 'fehér'

- ng *sįr* 'fehér; só, jég, hó' / eny *sįró-j*, *sįl'ejgu* / nye *ser*"

- PS **ser* ~ **sęr* 'fehér' (vö. **sęr* 'jég') (SW: 138)

loptujko 'lógófülű, nagyfülű'

- ng *laptie* 'lógófülű'

kimajko 'sápadt, halvány'

- ng *kimaj* 'sápadtság'

- Tnye *xi"im* 'hajnali szürkület' → *xi"im-na* PART IMP

'sápadt'

A nyenyec adat nem mutat tövégi -j konzonánst. A nganaszan adat így ennek alapján nem értelmezhető.

kolsajko 'hosszú'

- a ng *kolsūa* 'kukac, féreg' szóval lehet kapcsolatban. Ez a nyenyecben is megtalálható:

Tnye *xalcu* 'kukac, féreg'

- tövégi -j-re ez sem utal.

Elképzelhetőnek tartom, hogy a vizsgált képző történetileg összetett. Első eleme (-j) megegyezhet a szamojéd nyelvekben általános -j; -i vonatkozó melléknévképzővel (ennek a PS *-j képzőnek felel meg a magyar -i képző is). A nganaszanban a hozzákapcsolódó *-kV(V) képző akadályozta az amúgy intervokális helyzetben bekövetkező *j* > *d'* változást.

5.8.3. A -"ka képzőről

Erről a képzőről kevés adatunk van. Az bizonyos, hogy nem produktív. A harmadik tőhöz kapcsolódik, a felszíni szerkezetben a -ka előtt gégezárhangnak kell jelentkeznie, de ez nem minden lejegyzésben mutatkozik:

anika – *ani"ka* – *ani"ə* (AUG) 'nagy'

Itt is van egy érdekes adat, aminek a töve nem főnévi eredetre utal:

minikaa 'közele'

minin

'ide' (Castrén)

Valószínű az etimológiai kapcsolat a *minsi* 'menn, utazni' ige tövével, aminek a megfelelője a nyenyecben is megtalálható 'jönni, közeledni, hozni, stb.' jelentéssel.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban nem produktív, minőséget kifejező melléknévképzőket és a velük képzett mellézneveket vizsgáltam a rendelkezésemre álló írásos anyag alapján. Következtetéseim a következők:

(1) A vizsgált képzők lejegyzések szerinti összehasonlító táblázata:

mélyszerkezet	Castrén	Tereščenko	Bol'dt	Mikola
-KƏƏ	-gā	-gə	-ga	-gā
-"KA	-kā	-ka	-ka	-ka
- ^o KUƏ: -JKUƏ	-kúa	-ko/-kuo	-ko	-ko/-kuo/-jko/-jkuo

(2) A nganaszan minőséget kifejező melléknévképzők denominálisak, de nem biztos, hogy csak főnevekből képeznek melléknevet, hanem más névszói alosztályból. Melléknévi alapjelentésű szóból is képezhető melléknév.

(3) Ugyanaz a tő csak egyféle minőséget jelölő melléknévképzőt vehet fel.

(4) A folyamatos melléknévi igenév képzője a -gəə képzővel ellátható tövekhez közvetlenül kapcsolódik. Különbség azonban, hogy míg a melléknévképző az első tőhöz kapcsolódik, addig az igenévképző a második, genitívuszi tőhöz:

hekə- passzív tő (Nom)

'meleg' *hekə-gəə*

heku- passzív tő (Gen)

heku-tiə

A -ko/-kuo/-jko/-jkuo képzővel ellátható tövek esetében egy deverbális ige képző előzi meg (ezek a tövek képző nélkül nem is fordulnak elő). A -"ka képzővel ellátható tövek esetében viszont nem találtam melléknévi ige neves alakot.

(5) A funkcióbeli különbségek megállapítása problémás (mivel nem produktív képzőkről van szó).

(6) A többi szamojéd nyelvben nincs (ennyi) minőséget jelölő melléknévképző. Más melléknévképzők területén (vonatkozó, moderatív) is nagyobb tarkaságot mutat.

(7) A melléznevek egy szűk csoportja esetében különbség sejthető a predikatív és az attributív használata között. Az uráli nyelvek közül hasonló jelenséget csak a lapp nyelv ismer. Ezzel kapcsolatban több olyan jelenség figyelhető meg ebben a két nyelvben (pl. ún. félkongruencia), amit a többi szamojéd nyelv sem ismer. Ebből azonban messzesemenő következtetéseket még korai lenne levonni.

Rövidítések

ATTR	attributív
AUG	augmentatív
eny	enyec
Gen	genitívusz
ng	nganaszan
Nom	nominatívusz
PNS	proto északi-szamojéd
PRED	predikatív
PS	protoszamojéd
PtImp	folyamatos melléknévi igenév
PU	protouráli
SW	Janhunén 1977
Tnye	tundrai nyenyec

Szakirodalom:

- Átányi István 1943: A lapp melléznevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez Nyelvtudományi Közlemények 51. 307-355.
- Bhat, D. N. Shankara 1994: *The Adjectival Category = Studies in Language Companion Series 24*. Benjamins, Amsterdam - Philadelphia
- Bhat, D. N. Shankara 2000: Word classes and sentential functions. in: (edited by Petra M. Vogel, Bernard Comrie) *Approaches to the Typology of Word Classes = Empirical Approaches to Languages Typology 23*. 47-63.
- Bol'dt, E. P. 1989: *Imennoe slovoobrazovanie nganasanskogo jazyka*. Nauka Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk
- Castrén, Matthias Alexander 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg
- Dixon, Robert Malcolm W. 1997: *The rise and fall of languages* Cambridge – New York, NY. ; Oakleigh : Cambridge Univ. Press

- Futaky István 1983: Zur Frage der nganasanisch – tungusischen Sprachkontakte. In (Bereczki Gábor – Domokos Péter szerk) *Uralisztikai Tanulmányok* Budapest, 155–162.
- Györke József 1935: *Die Wortbildungslehre des Uralischen. Bibliotheca Hungarico-Estica*, Tartu, OÜ. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1975: Névszók predikativ ragozása a szamojéd nyelvekben in: Hajdú Péter: *Samojedologische Schriften = Studia Uralo-Altaica* 6, 115–140.
- Hajdú Péter 2001: Még egyszer az uráli morféma-osztályokról in: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből.
- Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai (szerk: Bakró-Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin) Osiris, Budapest 368–375.
- Helimskij, Evgenij A. 1986: Etymologica 1–48. Materialy po etimologii matorsko – tajgijsko – karagasskogo jazyka, *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 119–143.
- Helimski, Eugene 1994: Očerki morfonologii i slovoizmenitel'noj morfologii nganasanskogo jazyka. in (Helimski, E. A. szerk.): *Tajmirszkij etnolingvističeskij sbornik*, Moskva, RGGU, 190–221.
- Helimski, Eugene 1998: Nganasan in: *The Uralic Languages* (ed. by Daniel Abondolo) Routledge, London – New York 480–515.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17. Helsinki
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic = *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic. in: *The Uralic Languages* (ed. by Abondolo, Daniel) Routledge, London – New York 457–479.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. SKS, Helsinki
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die Primären Ururalischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 72, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura
- Pajunen, Anneli 1998: Pääsanaluokkien eriytymättömyydestä uralilaiskielissä. in: (ed. by Pajunen, Anneli) *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta* SKS 185, Helsinki
- Pusztay János 1985: Tabuszavak a szamojéd nyelvekben. *Filológiai Közöny* 1985/1–4, 95–106. = *Folklór, Folklorisztika és Etnológia* 111.
- Salminen, Tapani 1993: Word Classes in Nenets (and a few about their Uralic parallels). *Festschrift für Raija Bartens = Memoires Societatis Fenno-Ugricae* 215, 257–264. Helsinki
- Salminen, Tapani 1998a: *A Morphological Dictionary of Tundra Nenets = Lexika Societatis Fenno-Ugricae* 26, Helsinki

Salminen, Tapani 1998b: Nenets. in: *The Uralic Languages* (edited by Daniel Abondolo) Routledge, London – New York 516–547.

Sorokina, I. P. 1985: Adjectives in the Enets Language = CIFU Tom 1. Syktyvkar 73.

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1967: Slova tabu v neneckom jazyke, *Sovetskoe Finnougrovedenie* 3, 123–130.

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Nauka, Leningrad

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1979: *Nganasanskij jazyk*. Nauka, Leningrad

Wagner-Nagy Beáta Boglárka 2001: *Die wortbildung im Nganasanischen* = *Studia Uralo-Altaica* 43. Szeged

A 173429

XA 177236

ko, rehta

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Kenesei István egyetemi tanár
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: A/5, példányszám: 200, munkaszám: 10/2003.